

BENKE JÓZSEF*

A RÓMAI JOG METONIMIKUS FOGALMAINAK DEREGULÁCIÓJA ÉS RECEPCIÓJA A BASILIKA KOCKÁZATI ÜGYLETEKRŐL SZÓLÓ FORRÁSAIBAN**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.4.01>

*Mert megváltásunk még reménybeli.
De az a remény, amit teljesedni látunk,
többé nem remény. (Róm 8,24)****

A klasszikus római jogban alakult ki az a gondolat, hogy a szerződés tárgya a dolog- vagy jogszerezés pusztá reménye is lehet. A római jogtudósok ezeket az atipikus szerződéseket az adásvétel körébe sorolták, és úgy adaptálták annak szabályaihoz, hogy az eredménytől függetlenül feltétlen vételárfizetési kötelezettség kimondásával rögzítették a vevő sajátos veszélyviselési és kockázattűrési kötelezettségét. Ezt a jogi tartalmat képletes nyelvi alakzat, szinekdoché alkalmazásával fejezték ki akként, hogy a szerződést reményvételnek avagy hálódobás-vételnek nevezték. A juszthinianuszi *Digesta* által megőrzött klasszikus forrásokon azonban a 9. századi *Basilika* számottevően módosította. Ez pedig aligha lehetett a véletlen (szövegromlás, kéziratvesztés, köznyelvi változás, irodalmi hatás) műve. Sokkal inkább jogpolitikai indok (így az ügyleti gyakorlat megváltozása, feleslegesség, ellentmondásosság, görögösítés, kereszténység) állhatott a háttérben. Tudatos jogszabályszerkesztést sejtett ugyanis, hogy mindazokból a görög szövegekből, amelyek latin megfelelőiben a remény kifejezés ügylettárgyként vagy tranzakciós motívumként értendő, hiányzik a szó, ahol azonban annak ilyen értelmezése nem kimutatható, az eredeti szöveg érintetlen maradt csakúgy, ahogy a „hálódobás” vételének képlete is. A bizánci szerkesztőket tehát nem a képletes jogfogalmak zavarhatták, hanem a reményfogalom használata a kockázatvállalás gazdasági közegében. A valódi jogpolitikai indok így egyfajta vallási alapú ellenérzés lehetett, mert a remény mint az örök életre vonatkozó teológiai erény az üzleti nyereségre irányuló várakozás képletes leírására alkalmazhatatlan.

* DSc, egyetemi tanár, PTE ÁJK, 7622 Pécs, 48-as tér 1. E-mail: benke.jozsef@ajk.pte.hu.

** A tanulmány az MTA ÁJT B Római Jogi és Európai Magánjog-történeti Albizottsága 2022. június 17-én tartott ülésén elhangzott, „*A spei emptio római fogalmának dekanonizációja Bizáncban*” c. előadásom bővített változata. Az előadást a *Société Internationale „Fernand de Visscher” pour l’Histoire des Droits de l’Antiquité* (SIHDA) 75., jubileumi, a brüsszeli Szent Lajos Egyetemen rendezett kongresszusán is elmondtam 2022 őszén. Az előadás szerkesztett változata megjelent: *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 71 (2024) 305–340. A témát *in statu nascendi* lásd BENKE József: *Reményvétel* (Budapest: HVG-ORAC 2011) 208–216.

*** A dolgozatban hivatkozott szentírási idézetek a Szent István Társulat-féle kiadásból (2013) valók.

I. BEVEZETÉS

Szent Pál rómaiakhoz írt levelének fenti sorai remekül foglalják össze e tanulmány magvát. A juszteniánuszi Digesta és Codex egyes forráshelyein már felmerült a gondolat, hogy annak a halasztott adásvételi szerződésnek, amelyben az eredménytől független, feltétlen vételárfizetésre köteles vevő viseli az eladó teljesítésének kockázatát, nem a megszerezni célzott dolog („*res*”), hanem csupán annak reménye („*spes*”, „*sine re venditio*”) a tárgya,¹ vagy – más értelmezéssel – célja vagy motívuma. Az irányadó római források *egy részében* a remény kifejezetten az ügylet tárgya, motívuma, *más részében* az a teljesítési érdek bírói felmérésének módját kifejező, metonimikus „képes beszéd” (*szinekdoché*²), *harmadik részében* pedig teljesen hiányzik a remény kifejezés használata, és a vevő fokozott ügyleti kockázatviselését a római jogi források az egyes latin és görög auktoroknál hasonló helyzetekre alkalmazott „hálódobás” (*iactus retis*, *βόλος*, *bolus*) megvétele kifejezéssel (ez is szinekdoché) írják le.

A releváns római források párhuzamos bizánci szövegeinek bemutatása után levonható az a következtetés, hogy a bizánci forrás szövegéből a remény kifejezés az *elsőként* említett esetben (ti. a remény mint vételi tárgy vagy motívum) rendre *hiányzik*, a *második* szituációban (teljesítési érdek mérő) következetesen *fennmaradt*, míg az a szöveg, amely a *harmadik* csoportba tartozik (ahol nem a remény, hanem a „hálódobás” képe szerepel a kockázat leírására), a tényállást tekintve jóformán *érintetlen* maradt. E kodifikációs-filológiai jelenség a vázolt konstelláció logikája alapján *tendenciát* sejtet, amely szükségképpen előfeltételezi a *tudatos* jogszabályszerkesztői lépést. Másként a „trend” csupán a véletlen műve lenne, amely azonban a három, logikus összefüggésbe hozható tény alapján alighanem kizárható. Tudatos kodifikátori eljárás esetén pedig érdemes kutatni a forrásszöveg megváltoztatásának *indokait* is.

2. A DIGESTA ÉS A CODEX TOVÁBBÉLÉSE A BASILIKA SZÖVEGÉBEN

2.1. A JUSZTINIÁNUSZI KAZUISZTIKA

A *fokozott kockázatú szerződések* római kazuisztikáját a *szerződés tartalma* mint – a jogtudósi véleményekből vagy a császári rendeletekből rekonstruálható – *tény-*

¹ Legújabban: Martin PENNITZ: „Der verkaufte partus futurus einer unfruchtbaren Sklavin – D. 19.1.21pr. (Paulus 33 ad edictum): Zur Inexistenz des Kaufobjekts im klassischen römischen Recht” in Wolfgang FABER – Sonja JANISCH (szerk.): *Festschrift Peter Mader* (Wien: LexisNexis 2022) 237–244.; Uő: „Zu ‚emptio’ und ‚venditio’ bei ‚res futurae’, der ‚spes’ und den sog. ‚res extra commercium’: Über Kaufgegenstand und Terminologie bei den klassischen Juristen” *Index* 2023. 406–456.; Uő: „Erbschafts Kauf und Hoffnungs Kauf”: Vertragsgegenstand und aleatorische Ausgestaltung bei der venditio hereditatis nach klassischem Juristenrecht” in Evelyn HÖBENREICH – Marlene PEINHOPF (szerk.): *Zur Erinnerung an Gunter Wesener. Schriften zu seinem 90. Geburtstag anlässlich des Symposiums am 3. Juni 2022 in Graz* (Lecce: Edizioni Grifo 2023) 59–91.

² A metaforától való elhatároláshoz lásd Andreas BLANK: *Einführung in die lexikalische Semantik für Romanisten* (Tübingen: Niemeyer 2001) 81–82.

állítás alapján célszerű megvizsgálni. A fokozott kockázatú szerződések latin forrásaink szerinti esettana a következő:

- 1) a foglalással vagy haszonvételi jog alapján történő birtokbavétellel elsajátítható dolgok jövőbeli, bizonytalan fogásának előre meghatározott vételáron, a fogás eredményétől független, feltétlen vételárfizetési kötelezettséggel történő megvétele (*Pomp. 9 Sab. D. 18,1,8,1; Ulp. 32 ed. D. 19,1,11,18; Cels. 27 dig. D. 19,1,12*);
- 2) a függő hatályú kötelmi követelés átruházása a feltétel függése alatt (*I. 3,15,4; Gai. 18 ed. prov. D. 35,2,73,1*) és a jövőbeli keresetjog átruházása (*Ulp. 62 ed. D. 50,16,54; C. 8,53,3 Decius [a. 250]*);
- 3) a hagyaték mellékegyezményes (speciális, egyedi kikötés melletti) eladása, amelyben az eladó nem szavatol az örökös minőségéért és/vagy a hagyaték pozitív mérlegéért (*Ulp. 32 ed. D. 18,4,11; Paul. 14 Plaut. D. 18,4,13*);
- 4) ezeken kívül a fokozott kockázatú ügyletek jó részét csak az utókor évszázadainak jogtudománya vonta a reményvételhez hasonló kockázat miatt a *spei emptio*-val egy körbe, ezeknek a szerződéseknek azonban:
 - a) egy része *tilos* ügylet, ilyen a jövőbeli sportdíj reményének záloggal terhelése (*C. 8,16,5 Alex. Sev. [a. 233]*) és a szökött rabszolga eladása (*D. 48,15 tit.; C. 9,20,6 Diocl. et Max. [a. 287]*);
 - b) más része *megengedett* szerződés, de a források nem utalnak a reményre, így: a peres ingatlan eladása (*Inst. Gai 4,117*), a csődvagyonvétel (*D. 42,8 tit.*), a hagyaték-vétel alapesete (*Paul. 14 Plaut. D. 18,4,7; Pomp. 9 Sab. D. 18,4,1; Paul. 14 Plaut. D. 18,4,13*), a követelésátruházás a behajthatósági szavatosság kizárásával (*Hermog. 2 iur. ep. D. 21,2,74,3; Ulp. 32 ed. D. 18,4,4; Paul. 33 ed. D. 18,4,5*), a haszonélvezeti jog gyakorlásának visszerhes átengedése (*Paul. D. 18,6,8,2*) esetében.

2. 2. A BASILIKA KAZUISZTIKÁJA

A Basilika kompilátorai által elvégzett *szövegmódosítás eredménye alapján* a fenti latin források csoportosítása a következő:

- 1) Ahol „*spes*” az ügylet *tárgya* vagy *motívuma*, ott a dereguláció végbement: *D. 18,1,8,1 → Bas. 19,1,7,2; D. 18,4,11 → Bas. 19,4,10; C. 8,53,3 → Bas. 47,1,37*.
- 2) Ahol „*spes*” *nem* a szerződés *tárgya* vagy *motívuma*, hanem más, az értelmezést segítő, technikus értelemben vagy köznapi fogalomként áll, ott nem történt dereguláció, és a szöveg fennmaradt: *D. 50,16,54 → Bas. 2,2,51 és D. 35,2,73,1 → Bas. 41,1,72,1; D. 24,3,7,3 → Bas. 28,8,7; C. 8,16,5 → Bas. 25,5,24*.
- 3) Ahol a fokozott adásvételi kockázat ellenére eredetileg sem szerepelt a római forrásban a „*spes*” kifejezés, ott a forrás jobbára érintetlen maradt. Ezek közül a tanulmány *vizsgálja* a foglalással elsajátítható dolgok jövőbeli, bizonytalan fogása feltétlen, fix vételáron történő megvételének – a reményre való utalást eredetileg sem tartalmazó – azon eseteit, amelyekben a római jurista a „*spei emptio*”-hoz hasonló, figuratív beszédmódként (*alternatív szinekdoché*) a „hálövetés megvétele” (*iactum*

retis emere) kifejezést alkalmazta: D. 19,1,11,18 → Bas. 19,8,11,1-2; D. 19,1,12 → Bas.19,8,12.³

3. A PÁRHUZAMOS SZÖVEGEK VIZSGÁLATA

3. 1. FILOLÓGIAI ÉS EXEGETIKAI ALAPVETÉS

A 9. század vége felé keletkezett⁴ Basilika párhuzamos szövegeit a *Heimbach*-féle kiadás⁵ alapján mutatom be, ahol azonban érdekfeszítő különbségek vagy egyezések mutathatók ki más, így különösen a *Scheltema*-kiadás⁶ szövegéhez képest, ott arra külön is utalok. Heimbach latin nyelvű fordításait a görög szövegek végéhez csatolt lábjegyzetben adom meg.

Alapvető módszertani kérdés annak tisztázása, hogy nem idejétmúlt-e, sőt, nem szakmai tévedés-e ebben a tárgykörben a Heimbach-kiadást kiindulópontnak tekinteni. A Basilika itt legtöbbször idézett könyve ugyanis éppen az a 19. könyv, amely hiteles kéziratban nem maradt fenn, és nem világos, hogy Heimbach milyen forrásokból rekonstruálta a szöveget. Márpedig ezen alapok részletes vizsgálata nélkül nem igazolható, hogy az új, éppen e könyv vonatkozásában meglehetősen szöveg-hiányos Scheltema-kiadás túlzottan óvatos lett volna a szövegek rögzítése során. Heimbach hitelességének gyanúsítása nem újkeletű, azt ugyanis már *Zachariä von Lingenthal*,⁷ majd *Lawson*,⁸ *Scheltema*⁹ és *Pringsheim*¹⁰ is hiányosnak, sőt, olykor félrevezetőnek minősítette. A legújabb bizánci szerződési jogi kutatások¹¹ is inkább a *Scheltema*-kiadást részesítik előnyben, ezért az nyilvánvalóan nem mellőzhető. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a tanulmány tézisé a Heimbach-kiadás használata nem gyengíti, mert egyfelől a dereguláció tényére nem vonható le más következtetés az újabb kiadásból sem, hiszen nincs olyan eset, hogy a Heimbachnál hiányzó *spes*-kontextus Scheltemánál meglenne, másfelől, ha a bővebb terjedelmű

³ A dolgozat nem vizsgálja sem a hagyatékvtétel alapeseteit (D. 18,4,7 → Bas. 19,4,7; D. 18,4,1 → Bas. 19,4,1; D. 18,4,13 → Bas. 19,4,12), sem a kötelmi követelés visszsterhes átruházását a behajthatóságért való szavatosság előzetes kizárásával (D. 21,2,74,3 → Bas. 19,11,70; D. 18,4,4–5 → Bas. 19,4,4–5), sem a haszonélvezeti jog gyakorlásának visszsterhes átengedését (D. 18,6,8,2 → Bas. 19,6,2).

⁴ A datálás nehézségeinek részletes bemutatását ld. Andreas SCHMINCK: „Frömmigkeit ziere das Werk. Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI.” *Subseciva Groningana* vol. III. 1989. 79–114.

⁵ Carl Wilhelm Ernst HEIMBACH: *Basilicorum libri LX*. Lib. I–V. (Leipzig: Barth 1833–1850).

⁶ Herman Jan SCHELTEMA – Douwe HOLWERDA – Nicolaas van der Wal (szerk.): *Basilicorum libri LX* (Groningen: Wolters, 1953–1988).

⁷ Eduard ZACHARIÄ: „Rezension zu Basilicorum libri LX von Heimbach” *Kritische Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* Jahrg. 6 = Bd. 11 1842. 481–509., 481–482.

⁸ Frederick Henry LAWSON: „Bemerkungen zur Basilikenhandschrift Coislinianus 152” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 49 (1929) 202–229., 202–203.

⁹ Herman Jan SCHELTEMA: „Probleme der Basiliken” *Legal History Review* 1935/3. 320–346., 320.: „sehr unvollständig und außerdem mitunter irreführend”.

¹⁰ Fritz PRINGSHEIM: *Zum Plan einer neuen Ausgabe der Basiliken. Begründung ihrer Notwendigkeit und Gesichtspunkte für ihre Herstellung* (Berlin: Akademie-Verlag 1956) II. fejezet *passim*.

¹¹ Lásd például Hylkje de Jong: *Εντολή (mandatum) in den Basiliken* (Leiden: Brill 2020).

rekonstrukció (Heimbach) szövegéből is hiányzik a szóban forgó, deregulált fordulat, akkor feltehető, hogy annak törlésére tényleg sor került, jöllehet erre a rövidebb rekonstrukció (Scheltema) olykor teljesen érdektelen, fragmentált szövegroncsaiból nem vonható le megerősítő következtetés. Ha például egy Heimbachnál rögzített szöveg a Scheltema-redakcióból 70–90%-ban hiányzik, akkor a Heimbach-féle szöveg hitelességének alátámasztása végett elvégzendő összehasonlítás értelmetlen, hiszen az egyetlen szó hiányára irányulna, amelyre viszont aligha vonható le érdemi következtetés egy olyan Scheltema-féle verzió alapján, amelyből nemcsak a keresett szó, de akár a teljes forráshely hiányzik.¹²

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy jöllehet a Scheltema-kiadás erős szövegkritikai óvatossága általában nem vitatott a bizantinológusok körében, de mégis, az e túlzásokkal szembeni ellenérvek gyengék. Éppen ezért a magánjognak – de talán a „jog” egészének is – már a római ókorban és attól kezdve mindvégig az egyik legfontosabb, legalaposabban kimunkált, legkifinomultabb és legnagyobb terjedelmű intézménye, az adásvétel a Basilika Scheltema-féle kiadása alapján csak korlátozottan kutatható: erre sokkal inkább a Heimbach-féle szöveg *kritikus* elemzése ad lehetőséget.

Számos esetben tehát nehéz megállapítani, hogy mely források alapul vételével alakult ki az a szöveg, amely ma Heimbach Basilika-redakciójának – számunkra alapvető – 19. könyvében olvasható. A legnagyobb bizánci törvénytű, a hatvan könyvből álló Basilika ugyanis a legtávolabbi kapcsolatban éppen a Digesta és a Codex latin szövegével áll, ugyanis a VI. (Bölcs) Leó császár uralkodása (886–912) alatt kiküldött kodifikációs bizottság számára a jusztiniánuszi kodifikáció latin nyelvű produktumai egyáltalán nem voltak hozzáférhetők (nem csak nyelvíleg), hiszen azok akkorra Bizáncban már évszázados távolságban elvesztek.¹³

A Basilika kodifikátorai a 6. századi görög oktatási segédanyagokat és azok átdolgozásait használták. A legkorábbi feldolgozások Jusztiniánusz idejéből valók, szer-

¹² A probléma nemcsak a „*spes*”, hanem a „*iactum retis emere*” (hálövetés megvétele) esetével kapcsolatban is felvethető például Zachariä von Lingenthal – Heimbach korrektúrájaként használt – *Supplementum* kapcsán. Vö. Bernard H. STOLTE: „Thirty Years Later. Past, Present and Future of Editing the Basilica” *Subseciva Groningana* vol. X. 2019. 163–186., <https://doi.org/10.21827/sg.10.35589>. Vajon a korrekcióra használt palimpszeszt esetében a teljes szöveghiány és ehhez képest Heimbachnál a szinekdochikus kifejezés hiánya mint részleges szöveghiány ugyanarra az okra vezethető vissza? A válasz lehet pozitív és negatív is. A Digesta egymást követő két forráshelye (D. 19,1,11,18 és D. 19,1,12) esetében a Zachariä által használt kézirat megőrizte a halászzattal és a vadászattal kapcsolatban is, hogy „előfordulhat olyan eset, amikor az eladó megtarthatja a vételárat, jöllehet semmit sem adott a vevőjének” (Bas. 19,8,11), de a „*futurum iactum retis emere*” szövegrész, akárcsak Heimbachnál, itt is hiányzik, míg a Heimbachnál Bas. 19,8,12 alatt megtalálható „*iactum retis emere*” szöveg görög megfelelője itt ugyancsak hiányzik. Lásd Carl Eduard ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Supplementum editionis Basilicorum Heimbachianae* (Leipzig: Barth 1846), 257, 264, 270. Eszerint a korrektív palimpszesztből kimaradt *valamennyi* szinekdochikus fordulat.

¹³ A Basilika kompilátorai nem közvetlenül a Digesta, az Institutiones és a Codex latin szövegéből merítettek, hanem a jogi oktatásban kialakult görög parafrázisokat és fordításokat használták. Ld. Wolfgang KAISER: „Justinian and the Corpus Iuris Civilis” in David JOHNSTON (szerk.): *The Cambridge Companion to Roman Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2015) 119–148., 127., <https://doi.org/10.1017/CCO9781139034401>.

zőik az ún. *antecessores*. Míg az *Institúciók* esetében a *Theophilosz*-parafrázis az alapvetés,¹⁴ a *Digesta* tekintetében a *Sztephanosz*- és *Izidórosz*-féle¹⁵ *paragrafiai*, *Theophilosz* és *Izidórosz* indexei, valamint *Dorotheosz* joggyakorlat számára írt fordításai mellett az *idősebb Anonümosz* és *Kürillosz* (ő már nem „*antecessor*”) *summái* emelendők ki. A *Codex* legfontosabb görög kommentárja *Thalelaiosz* műve, habár az *Izidórosz-Index* is nagyobb terjedelemben fennmaradt, nem úgy viszont, mint *Anatoliosz* és *Sztephanosz* indexei. (A görög nyelvű *Novellák* *antecessores* által kommentált, kivonatolt, indexált, *latinra* fordított feldolgozásai itt nem vizsgálándók.)

A juszteniánuszi „*Corpus Iuris Civilis*” (CIC) 6. századi görög feldolgozásain túl, de még a Basilika előtt számos további, ezekre is épülő forrás létezik, ezek az ún. „rég” scholionok (*scholia antiqua*), amelyek a Basilika szövegkritikai vizsgálata során figyelembe veendők, nem beszélve a 350 év (533/534 → 892) CIC-től független, újabb keletű császári rendeleti és novelláris jogforrásairól. A *scholia antiqua* jeletőségére visszatérve, a *Digesta* vonatkozásában az említett idősebb Anonümosz és Kürillosz munkáihoz az *ifjabb Anonümosz*, alias *Enantiophanész* által fűzött scholionok a jelentősek, míg a *Codex* tekintetében *Theodórosz Hermopolitesz* *Thalelaiosz*-kommentárja épülő scholionokra kell figyelemmel lenni.¹⁶

Ezenkívül az *Eiszagogé* (885/886¹⁷) és a *Procheirosz nomosz* (879?/907¹⁸) bevezetői (*prooimion*) szerint I. Baszileiosz uralkodása (867–886) alatt készen volt egy hatvan és egy negyven könyvből álló törvényt, melyek keletkezése vitatott:¹⁹ nem zárható ki, hogy ezek is alakítólag hatottak az ugyancsak hatvan könyvből álló Basilika (892) szövegére. A retrospektív analízis szempontjából pedig a Basilika *utáni* évszázadokban született kompilációk közül a *Mikhaél Patzész*, 11. századi főbíró által elkészített *Tipukeitosz* (= „mi hol van”, vagyis egyfajta index) a jelentős.

A fenti áttekintés célja, hogy világossá váljék: a *Digesta* → *Basilika* és a *Codex* → *Basilika* irányú szöveg-összehasonlítás a forráshelyek tekintetében általában nem végezhető el *közvetlenül*, a szövegváltozásokat pedig mind Heimbach, mind Scheltema kiadása alapján célszerű egy 350 éves *folymatként* (Dig./Cod. 533/534 → Bas. 892?) felfogni, amelynek eredménye az egyes esetekben nehezen azonosítható előzményekből következő, a többszörösen egymásra épülő forrásrétegek kodifikációjának eredményeként keletkezett szöveg.

¹⁴ Szerzősége vitatott: J. H. A. LOKIN: „Theophilus Antecessor” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1976/3–4. 339–344.

¹⁵ Izidórosz *Digesta*-szövegeihez lásd legújabban Lothar THÜNGEN: „Unterricht des Antezessors Isidor über das Beweisrecht (D. 22.3-5), Versuch einer Palingenesie” *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 2020–2021. 291–350.

¹⁶ SPYROS TROIANOS: *Die Quellen des byzantinischen Rechts* (Berlin et al.: De Gruyter 2017) 94–99., 112., <https://doi.org/10.1515/9783110531695-009>.

¹⁷ Vö. TROIANOS (16. lj.) 191–192.

¹⁸ Az *Eiszagogé* és a *Procheirosz Nomosz* egymáshoz való, kronológiai viszonya ellentmondásos. A mára erősen vitatott nézetek a *Procheirosz* megelőzte az *Eiszagogét*, az újabb kutatások azonban 907-re teszik a *Procheirosz* keletkezését. A nagy dátumkülönbség okainak érdekes részleteit ld. TROIANOS (16. lj.) 196–198.

¹⁹ TOM VAN BOCHOVE: „Preluding the basilica, but how? The final paragraph of the preface to the Prochiron reconsidered” *Subseciva Groningana* vol. IX. 2014. 267–318., 270–273.

Ennek előrebocsátásával kell tehát értékelni a tanulmányban elvégzett sokrétű, *látszólag közvetlen* összehasonlítást (Dig. → Bas., Cod. → Bas.), amely mögött mindig ott van az adott forrással kapcsolatban a kritikai kiadások alapján rendelkezésre álló közbenső vagy utólagos rekonstrukcióra alapot adó forrásanyag. Ez a technika tehát emellett azért is védhető, mert a vizsgált filológiai jelenség a fent vázolt, logikailag zárt trendbe illeszkedik, amely alapot ad az oksági háttér vizsgálatára. Utóbbit pedig, mint látni fogjuk, önmagában ugyancsak nem teszi lehetetlenné az, hogy a szövegmódosulást nem értékelhetjük két, az 533/534. évi latin és a 892. évi görög szöveg – mint két „pillanatfelvétel” – összevetésével, hanem azt egy többlépcsős, harmad évezredes folyamat eredményeként kell felfognunk.

A byzantinológusok újabb munkáikban²⁰ javasolják a hézagosságuk miatt rendszertanilag is nehezen értelmezhető Basilika-szövegek helyes interpretációja végett a Californiai Egyetem TLG-projektje (*Thesaurus Linguae Graecae*)²¹ által elkészített adatbázis alkalmazását; emellett a kutatást kiterjesztettem az LBG (*Lexikon zur byzantinischen Gräzität*)²² adatbázisára is: a két keresőmotor révén végzett keresés nem tett hozzá a szövegelemzési eredményekhez.

3. 2. A DEREGULÁCIÓ

3. 2. 1. A DOLOGVÉTEL KÖRÉBEN

A klasszikus római jogban alakult ki az a gondolat, hogy az adásvételi szerződés (*emptio venditio*) tárgya nemcsak a szerződéskötéskor már meglévő testi dolog (*res corporalis*) és testetlen vagyontárgy (*res incorporalis*: jog, követelés) lehet (ezek együtt: *emptio rei*), hanem a szerződéskötés után a *teljesítésig* be- és megszerzendő, létrehozandó, előállítandó, megszülető, kifejlődő javak is (ez az *emptio* reivel szemben: *emptio sine re*). Utóbbi tárgya a jövőbeli dolog (*res futura*), mely döntően az eladó által előállított, illetve a javarészt természeti úton, emberi közreműködés mellett keletkező, remélt dolog (*res sperata*), valamint a megszerezni kívánt vagyontárgyak pusztá reménye (a *res*-szel szemben: *spes*), illetve a célzott javak megszerzése végett szükséges magatartás (a *spes* mellett a *iactus retis*).²³

A római jogtudósok az utóbbi, *atipikus* eseteket, amelyek a munka-, a vállalkozási és akár a társasági szerződés ugyancsak atipikus eseteiként is felfoghatók lettek volna, mégis az adásvételi szerződés körébe sorolták. Annak szigorú szabályait úgy adaptálták ezekhez, hogy a vevő sajátos veszélyviselési és kockázattűrési kötelezettségét az eredménytől független, feltétlen vételárfizetési kötelezettség kimondásával

²⁰ Hylkje DE JONG: „Using the Basilica” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 2016. 286–321., 290., 314., 318., 320., 321.

²¹ Lásd: <http://stephanus.tlg.uci.edu/>.

²² Lásd: <http://stephanus.tlg.uci.edu/lbg/#eid=1>.

²³ A „*venditio rei/venditio sine re*”, az „*in rerum natura non esse*”, a „*res futura*” és a „*res sperata*” fogalmi kategóriái körében érvényesülő kockázati eltéréseihez ld. részl. BENKE 2011 (**. l.) 112–117.; ld. továbbá PENNITZ három nagyobb tanulmányát (1. l.) *passim*.

rögzítették. Ezt a jogi tartalmat pedig képletes nyelvi alakzat, szinekdoché alkalmazásával fejezték ki akként, hogy a szerződést reményvételnek (*emptio spei*),²⁴ illetve hálótételnek (*iactus retis*)²⁵ vételének nevezték, jóllehet ugyanezek a forráshelyeken szerepel a *dolog*vételre való kifejezett utalás is, hiszen a példaként hozott tényállások kifejezetten a várt *dolgok* jövőbeli és bizonytalan *fogására* – így halfogásra (*captus piscium*),²⁶ madárfogásra (*captus avium*²⁷, *panthera*²⁸), vadászszákmányra (*indago plagis positis*)²⁹ – irányulnak. Itt azokkal az esetekkel foglalkozunk, ahol a Basilika párhuzamos forrásaiból *hiányzik* a szinekdoché, azaz: a *spes* → ἐλπίς.

A „*captus*” (ki-/meg|fogás) útján végrehajtott foglalással, a későbbi korokban hasznóvételi jog alapján történő birtokbavétellel elsajátítható dolgok, így a halak, vadak, madarak (vagy a *missilia*, vagyis az ünnepi alkalmakkor a nép közé dobált árujegyek, sorsjegyek, értékes ingóságok) jövőbeli, bizonytalan fogásának előre meghatározott, fix vételáron történő megvételéről szóló forrásokban előforduló remény szó (*spei emptio*) birtokos esete kétféle értelmezést tett lehetővé. „*Spei*” ugyanis mint *genitivus obiectivus* a szerződés tárgyaként *sensu proprio* értelmezhető, s így „*emptio spei*” fordítása: „reményvétel”. „*Spei*” azonban *genitivus causae* is lehet, s ekkor a remény *sensu metonymico* a szerződés célzata vagy motívuma, így „*emptio spei*” helyes fordítása: „reménybeli vétel”. Akárhogyis, a latin szövegben még szereplő szót (Pomp. 9 Sab. D. 18,1,8,1) a Basilika (Bas. 19,1,7,1) elejtette.

A Pomponius-féle Sabinus-kommentár 9. könyvéből a Digesta 18. könyvébe felvett szöveg princípiuma (Pomp. 9 Sab. D. 18,1,8pr³⁰) szerint az adásvétel – a fenti kivételektől eltekintve – nem jön létre az eladott dolgok nélkül („*nec emptio nec venditio sine re quae veneat potest intellegi*”). Ezt a jogtételt a Basilika mint kivételt tűrő szabályt fenntartotta:

Bas. 19,1,7,1 (D. 18,1,8pr): Καὶ ὅτι χωρὶς τοῦ πιπρασκομένου πράγματος πρᾶσις οὐ συνίσταται· καρποὶ μέντοι καὶ τοκετοὶ μέλλοντες πωλοῦνται, καὶ γεννηθέντων δοκεῖ γεγενῆσθαι ἢ πρᾶσις, ἃς οὐ γέγονε τὸ συνάλλαγμα· εἰ δὲ παρὰ γνώμην τοῦ πρᾶτου μὴ γένωνται οἱ καρποὶ, ἐνάγεται.³¹

²⁴ D. 18,1,8,1 (Pomponius → Sabinus); D. 18,4,11 (Ulpianus → edictum).

²⁵ D. 19,1,11,18 (Ulpianus → edictum); D. 19,1,12 (Celsus).

²⁶ D. 18,1,8,1.

²⁷ D. 18,1,8,1.

²⁸ D. 19,1,11,18. Itt a „*panthera*” szó a második, ritkább jelentésében áll, amely szerint az *egy vadászat teljes zsákmányát* (az összes elejtett vagy befogott vadat együtt) jelenti.

²⁹ D. 19,1,11,18.

³⁰ *Nec emptio nec venditio sine re quae veneat potest intellegi. Et tamen fructus et partus futuri recte ementur, ut, cum editus esset partus, iam tunc, cum contractum esset negotium, venditio facta intellegatur: sed si id egerit venditor, ne nascatur aut fiant, ex empto agi posse.* = Az adásvétel az eladott dolog nélkül nem képzelhető el. A jövőbeli termés és szaporulat azonban úgy adásvétel tárgya lehet, hogy amikor az elvadás (születés) megtörtént, mivel az ügylet teljes, az adásvétel befejezettnek tekintendő. Ha azonban az eladón múlt, hogy a betakarítás vagy a fiallás elmaradt, akkor a vevő *ex empto* perelheti.

³¹ Innentől kezdve a görög citátumhoz tartozó lábjegyzetben Heimbach latin fordítását közlöm. Itt: *Item sine re, quae venditur, venditio non contrahitur: fructus tamen et partus futuri recte venduntur, et his editis venditio facta videtur, ex quo contractus initus est: sed si propter venditoris voluntatem non fiant fructus, convenitur.*

Hasonlóképpen nem jön létre az adásvétel az eladott dolgok nélkül. Ugyanakkor a gyümölcsök és jövőbeli sarjadékok jogszerűen eladhatók, miként ha a termék és a születés eladása történt volna, amelyből olyan kötelem keletkezik, hogyha az eladó akaratán kívüli okból elmarad az eredmény, az a megállapodás része.

Megengedett kivételnek tekinti a Basilika is – egyebek mellett – a jövőbeli halfogás vételét, azonban elejti a következő §-ban (*Pomp. 9 Sab. D. 18,1,8,1*³²) a Pomponiusnak tulajdonítható „*quia spei emptio est*” („mivel ez remény vétele/reménybeli vétel”) kommentárt:

Bas. 19,1,7,2³³ (D. 18,1,8,1): Καὶ κóττω πρᾶσις γίνεται, ὥς τὸ ἀπὸ ἀλείας, ἢ μελισσῶν, ἢ ὑπατείας· καὶ ἐὼν ἐκνικηθῇ, τί δεῖ γενέσθαι.³⁴

Miként kockázatos adásvételt kötnek, ha a halásztól a fogását, vagy a méhbefogást vagy a konzultól, mit kiszórt, veszik meg; s ha elperlik ezeket, mit kell tenni?

A Basilika Heimbach-féle kiadásának szövegéből a *spes* (ἐλπίς) egész szövegkörnyezete hiányzik. A „κóττω πρᾶσις” szerkezet latinul Heimbach szerint „*aleā venditio*”, az eredeti római szövegben ez „*quasi alea emitur*”. A Basilika tehát a reményt sem a szerződés tárgyaként, sem motívumaként nem ismeri el, és hasonló következetességgel jár el a római „*quasi alea emitur*” fordulattal is. Jóllehet a római szöveg akár a „kockázatot vesznek” (itt *alea* alanyesetben áll: „*aleā*”), akár a „kockázatosan vesznek” (itt *alea* ablativusban áll: „*aleā*”) fordulattal is visszaadható lenne – hiszen a latin kéziratok nem jelölték ezt a grammatikai különbséget (*alea* = *aleā* = *aleā*) –, a görög mégis a „κóττω πρᾶσις” fordulatot tartalmazza, amely egyszerűen „kockázatos eladás”-nak fordítható.

A Bas. 19,1,7 töredék I. és II. bekezdése alapján a kockázatos vétel egybeesik az áru nélküli adásvétellel (χωρίς τοῦ πιπρασκομένου πράγματος πρᾶσις, azaz: *sine re, quae venditur*). Ezt támasztja alá, hogy az *emptio rei speratae* esete az *emptio spei* tényállásával itt olyképp olvadt össze, hogy a forrás a „remélt dolog vételének” esete is megengedte az olyan tartalmú ügylet megkötését, amelyben tisztán a vevő kockázata lesz a várt eredmény eladónak fel nem róható elmaradása. Ebből következik, hogy a vételárral a vevő mindkét esetben feltétel nélkül tartozik (*rei speratae* és *spei emptio* esetét leginkább a vételárfizetés *feltétlensége* különbözteti meg). Ha tehát a függő gyümölcs, jövőbeli termés és szaporulat eladása érvényes ilyen

³² *Aliquando tamen et sine re venditio intellegitur, veluti cum quasi alea emitur. Quod fit, cum caput piscium vel avium vel missilium emitur: emptio enim contrahitur etiam si nihil incidit, quia spei emptio est: [...]* = Néha azonban elképzelhető az eladás a dolog nélkül is, például amikor mintegy kockázatot vesznek, miként a halfogás, a madárfogás, vagy a missilia-fogás vételekor. Az adásvétel ugyanis létrejön, mégha semmit nem fognak is, mivel ez a remény vétele. [...]

³³ A Scheltema-redakció a Ferrini-féle *Tipucitus* III. kötet 46. o. alapján csupán az alábbi hiányos, értékelhetetlen töredéket közli: „Οὐ συνίσταται πρᾶσις χωρίς τοῦ πιπρασκομένου πράγματος ... [a.f.]” Lásd: Contardus FERRINI et al. (szerk.): *Μ. Κριτου Τον Πατῆρ Τιπουκκειτος: Sive librorum LX Basilicorum summarium* (Romae: Typis Polyglottis Vaticanis 1914–1957).

³⁴ *Etiam alea venditio contrahitur, veluti cum captus piscium, vel apium, vel missilium emitur: et si evicta fuerint, quid fieri debent.*

aleatórius módon is, abból *per argumentationem a maiori ad minus* adódik, hogy a bizánci jogban is van mód kisebb kockázat mellett, vagyis az *eredménytől függő hatállyal* megkötni a szerződést.³⁵

Említést érdemel, hogy a Digesta madárfogási (*captus avium*) szövege a Basilikában Heimbach szerint méhbefogásra (*captus apium*) módosult. Kérdés, hogy „madár” és „méh” latinul aprócska eltérése (*avis* ↔ *apis*) mögött, amely a görögben nyilván számottevő különbséget – ti. ὄρνις (= *avis*) ↔ μέλισσα (= *apis*) – eredményez, milyen ok állhatott: véletlen szövegromlás-e vagy gazdasági megfontoláson alapuló jogpolitika-e. Utóbbit igazolhatja a méhviasz-gyertyák jelentős piaca, amelyet a világítás és a liturgikus felhasználás miatti kereslet táplált.³⁶ A szövegromlás esete sem zárható ki ugyanakkor, hiszen több, hasonló nyelvi *lapsus*-ból (elhallás, félreolvasás) következő fordítási eltérés is található a Digesta és a Basilika párhuzamos szövegei között. Jó példa erre az adózás (*vectigal*) témakörében *van Bochove* által nemrég feltárt eset, amely a szurokgyártók (*Ulp. 10 ed. D. 50,16,17: picariarum*) és a halászok (Bas. 2,2,15: τῆς ἀλείας → *piscari[q]/arum*) adózása kapcsán veti fel a kérdést: a latinban – a görög szó visszafordítása után – jelentkező minimális különbség oka véletlen szövegromlás vagy tudatos módosítás eredménye volt-e.³⁷

3. 2. 2. A HAGYATÉKVÉTEL KÖRÉBEN

Kizárólag a Heimbach-változatban található meg az az Ulpianus által a reményvétellel párhuzamba állított hagyatékvételi módozat (*Ulp. 32 ed. D. 18,4,11*³⁸), amelyben az adásvétel tárgya „mintegy” (*quasi*) a „hagyaték reménye” (*spes hereditatis*); Ulpianus e kommentárja azonban kikerült a szövegből, mégpedig – *Daube* szerint – feltehetően azért, mert a bizánciak az érvényesnek tekintett adásvételi szerződéssel kapcsolatban a szerződés tartalmának meghatározottságát tekintették mérvadónak:³⁹

³⁵ E probléma római jogi gyökereihez lásd Volker KURZ: „Emptio rei speratae «pura» oder «sub condicione»?” *Labeo* 1974. 194–209.

³⁶ Erről részletesebben Ioannis MOTSIANOS: „Some Thoughts About the Use and the Making of Beeswax Candles in Byzantium” in Ioannis MOTSIANOS – Karen S. GARNETT (szerk.): *Glass, Wax and Metal, Lighting Technologies in Late Antique, Byzantine and Medieval Times* (Oxford: Archaeopress 2019) 210–216., <https://doi.org/10.2307/j.ctundv5k4.3>.

³⁷ *Van Bochove* szerint valószínűleg a Basilika szerkesztői által használt, az idősebb Anonümosz által készített, görög nyelvű Digesta-fordítás egy olyan, latin nyelvű, vulgárjogi Digesta-összefoglalás (rövidítés) alapján készülhetett, amelynek szövegében már megjelent a kritikai kiadások által eredetinek vélt „*picariarum*” szóról a hitelesnek el nem fogadott „*piscariarum*” szóra való áttérés, és ennek görögre fordítása eredményezte a szembeötlő eltérést. Lásd Thomas Ernst VAN BOCHOVE: „Fish or Pitch? On the role of B. 2,2,15,1 in the constitution of the text of D. 50,16,17,1” in Maria YOUNI – Lydia PAPARRIGA-ARTEMIADI (szerk.): *Constantinos G. Pitsakis In Memoriam* = Contributions to Legal History, Vol. 17 (Athens: Academy of Athens 2023) 83–91., 88–91.

³⁸ *Nam hoc modo admittitur esse venditionem 'si qua sit hereditas, est tibi empti', et quasi spes hereditatis: ipsum enim incertum rei veneat, ut in retibus.* = Bizony így módon is elfogadható az eladás: »ha bármi is lesz a hagyaték, az legyen általad megvéve«, mely mintegy a hagyaték reménye. Itt is meg nem határozott dolgot adnak el, miként a hálókban.

³⁹ David DAUBE: „Certainty of Price” in David DAUBE (szerk.): *Studies in the Roman Law of Sale. Dedicated to the Memory of Francis de Zulueta* (Oxford: Clarendon 1959) 9–45., 13.: „[...] the

Bas. 19,4,9-11 (D. 18,4,11): Καὶ εἰ συνέδοξεν, ὅπερ ἔχει δίκαιον ὁ πρᾶτης, τοῦτο μόνον πράττειν, ἢ εἴτις ἐστὶν κληρονομία, ἔστω σοι πεπραμένη· καὶ εἰ ᾗδει ὁ πρᾶτης, μὴ διαφέρειν αὐτῷ τὴν κληρονομίαν, πῶς ἐνέχεται ἀπὸ δόλου.⁴⁰

És ha úgy tetszik, hogy mindaz legyen eladva, amit az eladó (a hagyatékból) bír, vagy úgy állapotnak meg, hogy 'ha van hagyaték, az legyen neked eladva', akkor az eladó, ha tudta, hogy őt a hagyaték nem illeti, csalárdsággal felel.

Az *emptio hereditatis* szavatosságot kizáró mellékegyezménye (*talīs-qualīs*-klauzula) értelmezhető az eladó jövőbeli örökös jogállásáért⁴¹ és a megszerzendő örökség pozitív egyenlegéért való felelősség előzetes kizárásaként is. A csalárdsággal (*dolus*) való felelősség kizárólagossága mind a két esetben teret enged, hasonlóan a Digestához, mely megtoldja az esetet a jövőbeli halfogás megvételénél fennálló kockázatosságra való utalással (*ipsum enim incertum rei veneat, ut in rebus*). A később tárgyalandó halászáti eset (*Cels. 27 dig. D. 19,1,12*) alapján a hálövetés és a fogás átadásának szándékos elmulasztása szerződésszegés, a fogás természetes sikertelensége nem. Ha ezzel a hagyatékvételi esetet párhuzamba állítjuk: az örökös jogállás kizárt voltáról való tudomás a hálövetés szándékos elhanyagolásával analóg.⁴²

3. 2. 3. A JÖVŐBELI KERESÉTI JOG ÁTRUHÁZÁSA KÖRÉBEN

Decius császár (249–251) 250. évi rendelete (C. 8,53,3⁴³) szerint az ajándékba kapott, jövőbeli kereseti jog ingyenes és visszerthes átruházása (*transfere*) az ajándékozó teljes beleegyező nyilatkozatával (*plena intercedente donatoris voluntate*) megengedett. A Basilika mellőzi a remény szót, jöllehet a két fontos *antecessor*, Theodórosz és Izidórosz Basilika szerkesztői által ismert⁴⁴ iratai a római császári rendelethez hasonlóan tárgyasetben (*spem* = ἐλπίδα) tartalmazták a remény szót.

Byzantines cut out his [Ulpian's – B. J.] comment, concentrated on the secondary question of certainty or uncertainty and declared the sale valid."

⁴⁰ *Et si placuerit, id tantum venire, quod iuris venditor habeat, aut dictum sit: si qua hereditas est, est tibi vendita: et si scierit venditor, ad se non pertinere hereditatem, quomodo de dolo teneatur.*

⁴¹ Vö. Paul. 14 Plaut. D. 18,4,13.

⁴² A szakirodalom ellentmondásos: J. A. C. THOMAS: „Venditio hereditatis and emptio spei” *Tulane Law Review* 1959. 541–550., 541., 549.; MAX KASER: „Erbschafts Kauf und Hoffnungskauf” *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 1971. 45–59., 54., 57.; ALFREDO CALONGE: *La compraventa civil de cosa futura: Desde Roma al la doctrina europea actual* (Salamanca: Imprenta Núñez 1963) 44.; MAGDOLNA SZÜCS: „L'heredità futura come oggetto del contratto (patto) nel diritto classico e postclassico” *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 2012. 197–216.; MARIA FEDERICA MEROTTO: „Riflessioni sulla disposizione dell'heredità futura (?): Nuovi spunti palinogenetici per l'esegesi di D. 18.4.11 (Ulp. 32 ad ed.)” *Quaderni Lupiensis di Storia e Diritto* 2020. 143–160.; ELENA MARELLI: *La compravendita dell'eredità in diritto romano* (Torino: Giappichelli 2020) 69–74.

⁴³ *Spem futurae actionis plena intercedente donatoris voluntate posse transferri non immerito placuit.* = Hogy a jövőbeli kereset reménye az ajándékozó teljes beleegyezésével átruházható, nem tartjuk érdemteleneknek.

⁴⁴ Egyesek szerint törvényerejük volt (G. E. Heimbach, J.-A.-B. Mortreuil), mások szerint nem hivatalos szövegek voltak (K. S. Zachariä von Lingenthal, C. W. E. Heimbach), megint mások szerint a Basilikához annak 11. századi revíziója során is hozzáfűzhették azokat (A. Schminck). Részletesen lásd TROIANOS (16. l.) 227.

Ez is azt támasztja alá, hogy a szó törlése csak később, akár a Basilika szerkesztése során is történhetett, és az tudatos volt.⁴⁵ A Monomakhosz-jogiskola 11. századi tanára, *Attaliosz* „Poiéma nomikon”-ja⁴⁶ alapján a Basilika-kiadások meg-egyeznek:

Bas. 47,1,37 (C. 8,53,3): Δύναται τις καὶ μέλλουσιν δωρεῖσθαι ἀγωγὴν τινι.⁴⁷

A jövőbeli kereset ugyancsak elajándékozható.

A két antecessor scholionjai a bevezető három szóhoz fűződnek, és arról az eset-ről szólnak, amikor: „a jövőbeli keresetjognak a reményét ajándékozzák el”. Theodórosznál ez:⁴⁸ „δωρεῖται τις καὶ ἐλπίδα ἀγωγῆς”, Izidórosznál⁴⁹ pedig: „ὅτι δυνατόν καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐσομένης ἀγωγῆς δωρεῖσθαι”. A Basilika és már a *scholia* is (!) megszorítva veszik át a rendeletet, és *csak ajándékként* (δωρεῖσθαι δύναται) engedik meg az átruházást, nem pedig általában, azaz akár ingyenesen, akár visszterhesen (*transfere*).

3. 3. A RECEPCIÓ I.

Az alábbi esetsorok három összefüggő témakörbe sorolható. Az összefüggés az, hogy a remény szó (*spes*, ἐλπίς) valamennyi esetben a jövőbeli vagyontárgy bizonytalan voltának, nem meghatározható értékének, vagyis egy *gazdasági várakozásnak* a kifejezésére szolgáló, képletes nyelvi eszköz. Minthogy pedig ez, az előzőektől eltérően, nem esik egybe a remény szerződési tárgyként, ügyleti motívumként történő értelmezésével, a Basilika szövegében a latin alakok recepcióját figyelhetjük meg. A három témakör a következő:

- a) az első a *hagyaték értékének* megállapításával függ össze: a feltételtől függő követelést a *halál bekövetkezésekor*, azaz a függés alatti, nem meghatározott, így bizonytalan, tehát csupán becsülhető és feltehetően kisebb értéken kell a hagyatékhoz számítani, nem pedig a feltétel bekövetkeztekori, határozott, így valószínűleg nagyobb értéken;
- b) a második a *váláskor megosztandó vagyon* (tkp. a hozomány utolsó évi gyümölcsei) *értékének* megállapításával kapcsolatos, amikor a szőlőszüret értéke a felek

⁴⁵ Miként a módszertani összefoglalóban utaltam rá: a Basilika szerkesztői a Codex esetében Thalelaiosz és Anatoliosz kommentárját használták.

⁴⁶ Ennek bevezetése szól Izidórosz szerepéről. Lásd Ioannis D. ZEPOS – Panagiotos ZEPOS: *Jus graeco-romanum*. Vol. 7 (Athen: Phexes 1931) 416. Vö. TROIANOS (16. lj.) 63–64.

⁴⁷ *Potest quis etiam futuram actionem alicui donare*.

⁴⁸ Lásd ehhez röviden (szakirodalommal) TROIANOS (16. lj.) 112., 115–116., 206., 215.

⁴⁹ *Thüngen* szerint a 2. scholionban Izidórosz Decius meglehetősen terjedelmes reskriptumát annak tényleges jogi tartalmára sűrítette. A BS 2769/3 - 4 ad Bas. 47,1,37 palingenéziájához lásd Lothar THÜNGEN: „Zum Codex-Unterricht des Antezessors Isidor, Versuch einer Palingenesie” *Privateröffentlichung in Academia.edu* (2021) 1–46., 9.: „In Scholion Nr. 2 komprimierte Isidor das von Decius recht gespreizt formulierte Reskript auf seinen tatsächlichen Gehalt. Das Lemma lautete wohl in der Ekdisis: ‚Decius Spem futurae’. Dann folgte vermutlich die Ergänzung in Z. 4, zusammen 31 Buchstaben, zuzüglich eines diakritischen Zeichens nach dem Lemma.”

szület *előtti* válása miatt csak a válás utáni, következő szüret eredményeként lesz megállapítható, így az nem a szüretkori (határozott, nagyobb), hanem a *válás kimon-dásakori* (bizonytalan, kisebb) értéken veendő figyelembe;

c) a harmadik pedig azzal foglalkozik, hogy megterhelheti-e zálogjoggal a sportoló egy jövőbeli győzelméért járó díját, illetve annak reményét: itt is az ügylettárgy bizony-talansága adja az előző tényállásokkal való rokonság alapját, jóllehet ez tilos ügylet.

3. 3. 1. A FELTÉTELTŐL FÜGGŐ KÖVETELÉS REMÉNYE

A jusztninaiuszi Intitúcióknak általában a kötelmi várománnyal összefüggésbe hozott⁵⁰ szövegében (I. 3,15,4⁵¹) a „*spes*” szó az egyszerű nyelvtani értelmezés szerint mint az öröklés része, az átruházás tárgya (*spem transmittere*) szerepel:

I. 3,15,4: [...] *ex condicionali stipulatione tantum spes est debitum iri, eamque ipsam spem transmittimus, si, priusquam condicio existat, mors nobis contigerit.*

Feltételes ígéretből csak a követelés későbbi létrejöttének reménye fakad, így, ha a feltétel bekövetkezése előtt ér utol a halál, e reményt ruházzuk át [az örökösre].

A töredéket a Basilika teljes egészében elejtette, ez azonban *nem* támasztja alá a *tudatos dereguláció*, mert az inkább annak tudható be, hogy a jusztninaiuszi Intitúciók helyett annak Theophilosz-féle parafrázisát vették alapul.⁵² Ezért egy Intitúció-szöveg hiánya nem igazolja a tematikus okból végrehajtott deregulációt. A feltételtől függő követelések öröklésére vonatkozó Digestabeli kazuisztikára azonban kiterjedt a Basilika szerkesztőinek figyelme. Az egyik szövegben (*Ulp. 62 ed. D. 50,16,54*⁵³) a „remény” szó megjelenik, és a töredéket recipiáló Basilika is (Bas. 2,2,51) megtartotta azt. A szövegben ugyanis a „*spes*” és az „ἐπιτίς” annak a függő jogi helyzetnek, avagy annak a gazdasági értelemben vett „várakozás”-nak⁵⁴ a leírására szolgál, amelyben a feltételes jogosult van, tehát a „remény” sem ügylettárgyként, sem tranzakciós célként nem interpretálható, mert *arra közvetlen szerződési akarat nem irányul*.

⁵⁰ A várományt *Finkenauer* az értelmezés, nem a fordítás körébe utalja: THOMAS FINKENAUER: „Stipulation (Verbalkontrakt)” in Ulrike BABUSIAUX et al. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts* (Tübingen: Mohr Siebeck 2023) 564–624., 591., <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>. Hasonlóan ANDREAS WACKE: „Die Konstruktion des Anwartschaftsrechts aus bedingter Übereignung und der favor dotis bei Ulpian D. 23.3.91” in PASCAL PICHONNAZ et al. (szerk.): *Spuren des Römischen Rechts, Festschrift für Bruno Huwiler* (Bern: Stämpfli 2007) 651–674., 673.

⁵¹ [...] *ex condicionali stipulatione tantum spes est debitum iri, eamque ipsam spem transmittimus, si, priusquam condicio existat, mors nobis contigerit.* = Feltételes ígéretből csak a követelés későbbi létrejöttének reménye fakad, így – ha a feltétel bekövetkezése előtt ér utol a halál – épp ezt a reményt ruházzuk át.

⁵² TROIANOS (16. lj.) 206.

⁵³ „*Condicionales creditores*” dicuntur et hi, quibus nondum competit actio, est autem competitura, vel qui spem habent, ut competat. = Feltételes jogosultaknak nevezzük azokat, akiket egyelőre nem illet meg a kereset, de akik majd élhetnek azzal; mint akiknek reményük van, hogy perelhetnek.

⁵⁴ Wacke szerint itt *spes* inkább a nyomatékosabb jellegű, objektív „várakozás” („*Erwartung*”) kifejezéssel fordítandó, semmint a szubjektív, nem annyira eredményközpontú „remény” szóval. WACKE (50. lj.) 673–674.

Bas. 2,2,51 (D. 50,16,54): Αἰρετικο δανεισται λέγονται καὶ οὗτοι, οἷς οὐπο ἀρμόζει ἀγωγή, μέλλει δὲ ἀρμόσειν ἤτοι οἱ ἐλπίδα ἔχοντες, ἵνα ἀρμόσῃ.⁵⁵

Feltételes jogosultak azok, akik még nem jogosultak a keresetre, de majd jogosultak lesznek rá; vagy olyanok, akiknek reményük van arra, hogy a kereset a javukra fog szólni.

A Basilika adásvételi szövegei közül csupán egy tartalmazza a „remény” kifejezést, és ez az Institúciókhoz hasonlóan szintén a feltételes követelés öröklésével kapcsolatos. A *lex Falcidiát* tárgyaló töredék (*Gai. 18. ed. prov. D. 35,2,73,1*⁵⁶) arról szól, hogy az örökhagyó halála idején még függő feltételhez kötött követelésnek – mint hagyatéki vagyontárgynak – az értékét hogyan kell meghatározni. Itt tehát az öröklés tárgya nem a „remény” – miként a Basilika szövegéből más ok miatt kiesett Institúció-szövegben –, hanem maga a függő követelés. A Basilikában recipiált szöveg is azt a dilemmát veti fel, hogy vajon a függő követelést mely időpontra nézve kell értékelni, és a jogosult (*stipulator*) vagyonához hozzáadni, illetve a kötelezett (*promissor*) vagyonából levonni: a jogutódláskori (függés alatti, kisebb) értéken-e vagy a feltétel *post mortem* bekövetkezésekor (feltehetőleg nagyobb) értéken-e. A szöveg Heimbach-féle verziója megegyezik a *Scheltema*-kiadás szövegével, amelyet a *Florilegium Ambrosianum* és a *Peira* alapján állítottak össze. Itt csak a konkrét szövegösszefüggést idézem:

Bas. 41,1,72,1 (D. 35,2,73,1): [...] τὰ αἰρετικὰ χρέα [...] τοσούτου λογίζονται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ διαθεμένου, ὅσον δύναται ἢ ἐλπὶς αὐτῶν πραθῆναι [...] ⁵⁷
[...] a feltételes követelések [...] annyira számítandók hozzá az örökhagyó vagyonához, amennyire azok reménye eladható [...]

A feltételes, függő hatályú követelést tehát a halál bekövetkeztekor megállapítható, bizonytalan, kisebb értéken kell az elhunyt jogosult hagyatékához számítani. Az értékbecslés alapja az, amit egy bizonytalan aktívum határozottá válásához fűzött várakozás jelent *követeléskezelési szempontból*. Itt a remény tranzakciós kontextusa, vagyis a reá közvetlenül irányuló szerződési akarat hiányzik, mert az „ἐλπὶς αὐτῶν πραθῆναι” fordulat, hasonlóan a római „*quanti ea spes obligationis venire possit*” szöveghez, annak kifejezésére szolgál, hogy a hagyatéki vagyontárgy, a füg-

⁵⁵ Heimbach latin fordítása megegyezik a Digesta-szöveggel (D. 50,16,54): *Condicionales creditores dicuntur et hi, quibus nondum competit actio, est autem competitura, vel qui spem habent, ut competat.*

⁵⁶ *Magna dubitatio fuit de his, quorum condicio mortis tempore pendet, id est an quod sub condicione debetur in stipulatoris bonis adnumeretur et promissoris bonis detrahatur. sed hoc iure utimur, ut, quanti ea spes obligationis venire possit, tantum stipulatoris quidem bonis accedere videatur, promissoris vero decedere. [...]* = Nagy volt a kétség azokról, akiknél a feltétel a halál idejében függőben van, azaz, hogy vajon a hitelezőnek a vagyonához számítatik-e az, amellyel valaki feltételesen tartozik, és az adósnak a vagyonából levonatik-e az. De azzal a joggal élünk, hogy amennyire a kötelezettségnek ez a reménye eladható, annyiban a hitelező vagyonához látszik hozzáadódni, az adósét pedig csökkenteni.

⁵⁷ [...] *debita conditionalia aut tanti in bonis testatoris computantur, quanti spes eorum venire potest, aut [...]*

gő követelés értékbecslése tekintetében a halál függés (*Schwebezustand*) alatti időpontja a meghatározó. A „*spes venire potest*” fordulat ellenére tehát *nem* arról van szó, hogy a remény *általában* eladható, hanem arról, hogy a *függő követelés* a hozzá fűzött *várakozás alapján* „mennyiért lenne eladható” (*ut quanti venire possit*).

3. 3. 2. A KÖVETKEZŐ SZÜRET REMÉNYE

Ulpianus Sabinus-kommentárjának a Digestába felvett (*Ulp. 31 Sab. D. 24,3,7,3*⁵⁸) töredéke⁵⁹ azt vizsgálja, hogyan kell egy bizonytalan vagyontárgy értékét megbecsülni. A szöveg a jövőbeni szőlőtermés értékének kiszámítására szolgáló módszer alkalmazásával foglalkozik a válás esetén megosztandó vagyon, vagyis a hozomány utolsó évi gyümölcsei értékének megállapítása kapcsán.⁶⁰

Bas. 28,8,7 (D. 24,3,7,3): Εἰ δὲ καὶ ὑπολιμπάνονται τῇ μισθώσει μῆνες, τυχὸν μετὰ περισμὸν τοῦ γάμου πρὸ τῆς τρύγης λυθέντος καὶ αὐτῶν τὸ μίσθωμα συλλογίζεται μετὰ τῆς ἐλπίδος τῆς τρύγης.⁶¹

Ha a bérleti szerződés több hónapig tart, úgy vélem, hogy ha a válás a szüret előtt történik, a szőlőtermést a következő szüret reménye szerint kell megállapítani.

A forrásszöveg a reményt itt sem ügylettárgyként használja, hanem arra mint képszerűen meghatározott értékmérési irányelvre tekint. Ezért nem különös, hogy azt a Basilika recipiálta. A következő szüret reménye (*spes futurae vindemiae* = ἐλπίς τῆς τρύγης) tehát csupán arra a kérdésre ad feleletet, hogy a formuláris per, illetve a bizánci császári perrend bírójának milyen módszerrel kell felbecsülnie egy jövőben meghatározottá váló vagyontárgy értékét: a váláskori bizonytalan, vagy a szüretkori (válás utáni) meghatározott értéken-e. Jól látható a korszakokon átívelő következetesség: a Digesta és a Basilika hasonlóan ítél mindkét esetben: a hagyaték értékét a halál, a megosztandó vagyon értékét a válás időpontjában kell megállapítani, az érték bizonytalan volta ennek nem akadálya, a becslés alapja pedig a gazdasági várakozás.

⁵⁸ *Item si messes eius anni, quo divortium factum est, colonum ex forma locationis sequantur, ante vindemiam soluto matrimonio nihilo minus pecunia messium in computationem cum spe futurae vindemiae veniet.* = Ha a termés a házasság felbontásának évében a bérleti szerződés feltételeinek megfelelően a bérlőé volt, és a házasságot a szüret előtt felbontják, a termésből származó pénzt a következő szüret reménye szerint kell kiszámítani.

⁵⁹ Jan Dirk HARKE: *Libri ad edictum — libri ad Sabinum. Zu den sogenannten Kommentaren des Domitius Ulpianus* (Berlin/Boston: De Gruyter 2022) 119–121., <https://doi.org/10.1515/9783110773736>. A régebbi szakirodalomból: C. F. VON GLÜCK: *Ausführliche Erläuterung der Pandecten*. Teil XXVII, Abt. 2 (Erlangen: Palm'sche 1826) 292–293.; Philipp LOTMAR: „Die Verteilung der Dosfrüchte nach der Auflösung der Ehe” *Jherings Jahrbücher* 1894. 225–298., 244–245.; Leo VON PETRAŽYCKI: *Vom Standpunkt des positiven Rechtes und der Gesetzgebung. Drei civilrechtliche Abhandlungen* (Berlin/Boston: De Gruyter 1892) 11.

⁶⁰ A hozomány házasság alatt és után beszédett gyümölcseiről: Jakob F. STAGL: „Ehegüterrecht” in Ulrike BABUSIAUX et al. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts* (Tübingen: Mohr Siebeck 2023) 876–923., 895–896., <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>.

⁶¹ *Sin autem locationi supersint menses, puta post messem matrimonio ante vindemiam soluto: eorum quoque merces computatur cum spe vindemiae.*

3. 3. 3. JÖVENDŐ SPORTGYŐZELEM DÍJÁNAK REMÉNYE

Alexander Severus 233. évi rendelete (C. 8,16,5⁶²) szerint tilos zálogjoggal terhelni annak a díjnak a reményét (*spem praemiorum pignerare*), amelyet a sportoló győzelme esetén nyerhet el. A rendelet jogpolitikai indoka, hogy a sport és a verseny tisztasága, a római gondolkodásban dicsőnek tartott, kemény emberi erőfeszítés eredményének erkölcsi értéke csak úgy óvható meg, ha a győzelem és az azért remélt jövedelem a verseny előtt nem eshet a hitelezők áldozatául.⁶³

Bas. 25,5,24 (C. 8,16,5): Οὐ δυνατόν ὑποτίθεσθαι τὰ ἐπιζόμενα ἑπαθλα ὑπὲρ τοῦ στεφάνου.⁶⁴

Nem terhelhető záloggal a díj, amit a győzelemért remélnek.

A tilalmat tehát a Basilika is fenntartja, míg azonban a Codex főnévi alakban, vagyis a mondat tárgyaként jelöli meg a reményt (*spem pignerare*), addig a Basilika óvakodik ettől, és „*spes*”-t (ἐλπίς) igei alakban (ἐλπίζω = *sperare*) recipiálja. A zálogjog a tilalomra tekintettel tehát sem a „díj reményét”, sem a jövőbeli, bizonytalan díjat nem terhelheti, ezért a győzelem mint feltétel bekövetkezésével hatályosuló zálogszerződés tilos. A párhuzamos tilalom miatt tehát a főnévi és igei alak eltérése a recepció szempontjából nincs jelentősége.

3. 4. A RECEPCIÓ II.

Az előző két fejezetben a szinekdoché funkcióját betöltő „*spes*” deregulációját, illetve recepcióját vizsgáltuk. Ez a fejezet azonban a „jogi képes beszéd” (szinekdoché) másik esetének, a „hálódobás” megvételének (*iactum retis emere*) recepcióját elemzi.

A jövőbeli, nem pontosan meghatározható dolgok fix vételáron történő megvételéről szóló, a bizonytalanságot és a kockázatviselést a „remény” jogügyleti tárggyá, avagy motívummá tételével kifejező Digesta-hely (D. 18,1,8,1) mellett két további fragmentum, így *Cels. 27 dig.* D. 19,1,12⁶⁵ és *Ulp. 32 ed.* D. 19,1,11,18⁶⁶ tényál-

⁶² *Spem eorum praemiorum, quae pro coronis athletis pensitanda sunt, privata pactione pignerare minime admittendum est* [...] = Annak a díjnak a reményét, amelyet a sportoló győzelme esetén nyer el, a felek megállapodásával elzálogosítani a legkevésbé sem megengedett. A hazai szakirodalomban ld. GEDEON Magdolna: *Az antik Róma „sportjoga”* (Budapest: Novotni 2005) 59–60.

⁶³ David DAUBE: „Purchase of a Prospective Haul” in David COHEN – Dieter SIMON (szerk.): *David Daube, Collected Studies in Roman Law*. Vol. 1 (Frankfurt a. M.: Klostermann 1991) 553–560., 555–556.; Andreas WACKE: „Athleten als Darlehensnehmer nach römischem Recht” *Gymnasium* 1979. 149–162., 149–151., 161–162.

⁶⁴ *Praemia, quae sperantur pro corona, pignori dari non possunt.*

⁶⁵ *Si iactum retis emero et iactare retem piscator noluit, incertum eius rei aestimandum est: si quod extraxit piscium reddere mihi noluit, id aestimari debet quod extraxit.* = Hogyha hálövetést veszek, és a halász nem akarta hálóját kivetni, úgy ennek bizonytalan értéke becsülendő fel; míg akkor, ha a kifogott halat nem akarta nekem átadni, akkor felbecsülni azt kell, amit kifogott.

⁶⁶ *Neque enim bonae fidei contractus hac patitur conventionione, ut emptor rem admitteret et pretium venditor retineret. nisi forte, [...], ut venditor nummos accipiat, quamvis merx ad emptorem non*

lása is megegyezik a reményvételi tényállások egyikével, jöllehet előbbi esetében a „halfogás”, utóbbinál a „hálövetés” a vétel tárgya (D. 18,1,8,1: „*captus piscium emitur*” = D. 19,1,12: „*iactum retis emero*”). A Celsus digestáiból a juszteniánuszi Digestába felvett szöveg (D. 19,1,12) a „*spes*”-hez hasonlóan szinekdochikus kifejezéssel, a „*iactum retis emere*” kifejezéssel ugyancsak *sensu metonymico* ragadja meg az ügylet bizonytalan kimenetele miatti szerződési kockázatot.

Mint ahogy azonban mindkét párhuzamos Digesta-hely kerüli a „*spes*” kifejezés használatát, és helyette egy alternatív szinekdochét tartalmaz, ez a képletes megfogalmazás már megtalálható a Heimbach-féle Basilika-szövegben: „*iactum retis [a piscatore⁶⁷] emere*” → „βόλον ἀλείας ἀγοράσω”. A βόλος a *iactus*-hoz hasonlóan „dobás”-t, „hajítás”-t jelent, azonban az összehasonlító filológia (közelebbről Euripidész: *Bacchánsnők*, 847⁶⁸) alapján az valójában – kifejezetten – a „*iactus/captus retis*”, vagyis a „hálövetés/-fogás” megfelelője.

A D. 19,1,12 a „megvett hálövetés” várt eredményének az eladó miatti (ti. nem megy ki halászni, vagy a fogást nem adja át) elmaradásáról, míg a D. 19,1,11,18 a jogszavatosság kizárt voltáról szól. Előbbi a Basilika *Scheltema*-kiadásából hiányzik, a Heimbach-redakció viszont a *Tipukeitosz* alapján rekonstruálva, töredékesen tartalmazza azt.

Bas. 19,8,12 (D. 19,1,12): Καὶ περὶ τοῦ, ἐὰν βόλον ἀλείας ἀγοράσω, καὶ οὐ βούλεται ὁ ἀλείεὺς ἀλειῦσαι, ἢ ἀλειύσας οὐ δίδωσί μοι τὸ ἀλειυθέν, τί γίνεται.⁶⁹

És arról, hogy a halászháló kivetését veszem meg, és a halász nem akarja hálóját kivetni, vagy azt, amit fogott, nekem nem adja át.

A diszpozíció hiánya miatt a szöveget rendszertanilag kell értelmezni részint a közvetlenül megelőző fragmentum (Bas. 19,8,11,1-2, lásd alább), részint a témakör *sedes materiae*-je (Bas. 19,1,7,1) alapján. A római szöveg szerint a marasztalási összeg a *hálövetés* elmulasztása esetében (*iactare retem piscator noluit*) a relative bizonytalan, szokásos fogás becsült értéke (*incertum eius rei aestimandum est*), míg akkor, ha az eladó a tényleges *fogás átadását* mulasztja el (*si quod extraxit piscium reddere mihi noluit*), a perelhető érték a tényleges fogás becslőesküvel megállapított értéke (*id aestimari debet quod extraxit*).

pertineat, veluti cum futurum iactum retis a piscatore emimus aut indaginem plagis positus a venatore, vel pantheram ab aucupe: nam etiamsi nihil capit, nihilo minus emptor pretium praestare necesse habebit. = A *bona fides* szerinti szerződés nem tűr olyan megállapodást, hogy a vevő nem jutván az áruhoz, az eladó a vételárat megtarthatja. Kivéve talán, [...], hogyha az eladó átveszi a vételárat, ámbar a vevőhöz az áru el nem jutott; amikor például a halásztól vesszük meg hálójának jövőbeni kivetését, vagy a vadásztól az általa felállított csapda zsákmányát vagy a madárász zsákmányát. Bizony mégha semmit nem fognak, a vevő a vételár megfizetésével tartozik.

⁶⁷ Lásd D. 19,1,11,18.

⁶⁸ Lásd Euripidész: *Bacchánsnők* c. tragédiája 847. sorában, βόλος adnotációját. Robert Ylverton TYRRELL (szerk.): *The Bacchae of Euripides, With a Revision of the Text and a Commentary* (London: Macmillan (1906) 112.

⁶⁹ *Et de eo, quid fiat, si iactum retis emero, et iactare rete piscator nolit, vel id, quod extraxit, mihi non praestet.*

Az e forráshely előtti, terjedelmes ulpianusi szakaszt (D. 19,1,11,18) a Basilika rövidítve és átstrukturálva, de a lényegét tekintve intakt formában megőrizte, jóllehet elvetette a „*iactum retis emere*” (hálövetés vétele) figuratív kifejezést, és helyette a neutrális „halászat” (ἀλείας) szót használta – a római joghoz hasonlóan kizárva a szavatosságot. A Heimbach- és Scheltema- kiadás között nincs lényegi eltérés, előbbi a *Fabrot*-féle *Szünopszisz* és a *Tipukeitosz*, utóbbi a *Zepos*-féle *Szünopszisz* alapján rögzítette a szöveget:

Bas. 19,8,11,1-2 (D. 19,1,11,18): ἐνδέκεται γὰρ τὸν πρᾶτην κερδᾶναι τὸ τίμημα, καὶ τὸν ἀγοραστὴν μὴ σχεῖν τὸ πρᾶγμα, ὥς ἐπὶ ἀλείας καὶ θήρας. κἂν γὰρ μηδὲν κρατηθῇ, δίδωσιν ὁ ἀγοραστὴς τὸ τίμημα.⁷⁰

Megeshet, hogy az eladó a vételárral gazdagodik, de a vevő a dolgot nem szerzi meg, mint halászat és vadászat esetén: ha semmit nem fogtak, a vevő a vételárral tartozik.

Az elsőként citált szövegben megjelenő „κἂν γὰρ μηδὲν κρατηθῇ”-fordulat és benne különösen „κρατηθῇ”, vagyis a „κρατέω” (= meg/kilfog) ige konjunktív, E/3 személyű, passzív, aorisztoszi (elbeszélő múlt idejű) alakja ad eligazítást: a vevő vételárfizetési kötelezettsége ugyanis csak attól független, hogy nem fogtak semmit, de ebből a feltételes mellékmondat logikája alapján az következik, hogy az eladónak a vételár perlésére a *fogás megkísérlése* ad alapot, másként fogalmazva: hálókivetés hiányában a kifizetett vételár vissza is perelhető (*recuperatio pretii*), hiszen az „*id quod interest*”-fordulattal kifejezett érdekiegyenlítő funkció így is érvényesülhet.⁷¹

Eszerint az eredményesség irreleváns, tehát a vevőre esik mind a fogás használata, mind az üres háló vesztesége. Akkor tehát, ha a fogás átadásának elmaradása a fogás sikertelenségére vezethető vissza, a vételár jár. Nem jár viszont a vételár abban az esetben, ha a fogás átadása azért maradt el, mert az eladó a hálövetést elmulasztotta, vagy a fogás átadását megtagadta (ahogy Celsusnál D. 19,1,12 alatt). A vevő eladóval szembeni követelése értelemszerűen a szokásos vagy a tényleges fogás értékéhez igazodhat – a becslés (*aestimatio*) lehetőségét a Basilika adásvételről szóló, 19. könyve számos helyen fenntartotta.

Egyként erősíti meg ezt a jövőbeli termés, szaporulat vételéről szóló forráshely latin (D. 18,1,8pr: *sed si id egerit venditor, ne nascatur aut fiant, ex empto agi posse*) és görög (Bas. 19,1,7,1: ἀφ' οὗ γέγονε τὸ συνάλλαγμα· εἰ δὲ παρὰ γνώμην τοῦ πρᾶτου μὴ γένωνται οἱ καρποὶ, ἐνάγεται) megfogalmazása, mely az eladót akkor teszi perelhetővé (felelőssé), ha rajta múltott a hozam elsajátításának elmaradása, hiszen a megállapodás része, hogy az eredmény az eladó akarátán *kívüli* okból a *vevő* kockázatára szerződésszegés *nélkül* elmaradhat.

⁷⁰ [...] *Nam fieri potest, ut venditor pretium lucretur, et emtor rem non habeat, velut in piscatione et venatione. Nam etiamsi nihil captum fuerit, tamen emtor pretium praestat.*

⁷¹ Wolfgang ERNST: „Klagen aus Kauf (actio empti, actio venditi)” in Ulrike BABUSIAUX et al. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts* (Tübingen: Mohr Siebeck 2023) 2039–2288., 2147., <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160139-2>.

3. 5. KÖVETKEZTETÉSEK

A jusztiinianuszi Digesta (533) és Codex (534) magas kockázatú szerződésekkel kapcsolatos, elvi jelentőségű forrásainak a leóni Basilika (892?) szövegében való továbbélésével összefüggésben az alábbi három jelenség körvonalazható.

- 1) A Basilikából *hiányzik* a „*spes*” olyan kontextusa, ahol az a római jogi, latin szövegben a szerződés tárgyaként, motívumaként értelmezhető (*dereguláció*).
- 2) A Basilikában *megtalálható* a „*spes*” olyan kontextusa, ahol az a római szöveg alapján a szerződés tárgyaként, motívumaként *nem* értelmezhető, hanem az – mint a gazdasági várakozások képletes szinonimája – érdek- és értékmérő szempont (*receptió I.*).
- 3) A Basilikában *megtalálható* a „*iactus retis*” olyan kontextusa, amely a „*spes*” képletes nyelvi eszközzel egyenértékű (*receptió II.*).

E három jelenség alapján két további filológiai tényre vonhatunk le következtetést.

- 1) A „*spes*” deregulációja és receptiója logikailag zárt, egymással összefüggő egységet képez, így az egy *tendencia* része, amely *tudatos* szerkesztői lépést valószínűsít.
- 2) A „*iactus retis*” receptiója azt támasztja alá, hogy a Basilika szerkesztőinek és az általuk felhasznált kéziratok (mutatók, átiratok, összefoglalások) szerzőinek nem az okozhatott problémát, hogy egy jogi, normatív⁷² szövegben képletes beszédmóddal fejezzék ki az eset által felvetett jogkérdés eldöntésének lényegét, hanem a háttérben olyan indok állhatott, amely kifejezetten a „*spes*” normatív alkalmazását gátolta olyan esetekben, amikor azt a Digesta (Codex) a szerződés tárgyaként, motívumaként szerepeltette.

Ezek a filológiai jelenségek tehát tendenciózusak, így mögöttük valószínűleg nem egy véletlenszerű tény vagy körülmény, hanem inkább tudatos emberi cselekvés áll, amelyet – lehetséges céljai, motívumai tekintetében – érdemes további vizsgálat tárgyává tenni.

4. A DEREGULÁCIÓ JOGPOLITIKAI INDOKAI

A szövegváltozás indokai körében három főhipotézisünk a következő: a *régi jog megtisztítása*, a jog „*regrécizálása*”, azaz „visszagörögösítése” és a *keresztény államvallás jogpolitikai hajtóereje*. A Makedón-dinasztia birodalmi céljait és jogalakító tevékenységét befolyásoló számos faktor közül – *általában* véve – ugyancsak a keresztény szemlélet, illetve a birodalom és a szokások fokozatos „hellenizálása” mint tényezők szerepét emeli ki a neves bizantinológus, *Spyros Troianos* is.⁷³

⁷² TROIANOS (16. l.) 210–211.

⁷³ Az antikvitásra utaló „*hellenizáció*” kifejezést Troianos idézőjelben használja: TROIANOS (16. l.) 109.

4. 1. A SZÖVEGTISZTÍTÁSRÓL

A Makedón-dinasztiához tartozó császárok hangsúlyt fektettek a régi törvények megtisztítására (ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων), sőt a források ellentmondásoktól való megtisztítása már Jusztiniánusz alatt érvényesült, de a 9. században annak célja átalakult, ugyanis a törvények megújítása I. Baszileiosz (867–886) alatt arra irányult, hogy az Izauri-dinasztia (717–802) római joggal ellentétes jogrendjét teljesen „kiirtsa”. Ez nyilván túllépett az *anakatharsisz* (ἀνακάθαρσις) jusztiniánuszi kortól érvényesülő fogalmán, amelyet Bölcs Leó 94. novellájának bevezetője az alábbiak szerint – lényegében az eredeti állapotába – restitált:

„[...] nemcsak a jogi szöveg ama rendelkezéseinek eltörlése, amelyek *megfogalmazása gyakran torzította a jogviták helyes rendezését*, hanem minden más olyan rendelkezés megszüntetése is, amelyek *hosszú idő után feledésbe mentek*, és a *polgári életbeli használatból való kiveszésük* miatt teljesen *holtnak*, illetve mintegy *érintetlennek* tűnnek.”⁷⁴

A novellákkal egykorú Basilika első kiadásának korábban kétségbe vont hitelességű, azonban mostanában egyre inkább hitelesnek elismert⁷⁵ bevezetése (Prooim. 21–24) szerint:

„[...] mindent, ami *ellentmondásos* és a *gyakorlatban már nem alkalmazható*, hiszen sok ősi rendelkezést felülírtak a későbbiek, kiküszöböltünk, és kizártunk a szövegből mindent, ami nem szükségesnek, hanem *feleslegesnek* tűnik [...]”⁷⁶

Mások mellett Pieler és Troianos egybehangzó következtetése szerint a jogtisztítás a régi törvényekhez (πλάτος τῶν παλαιῶν νόμων) kapcsolódik, amely a *jusztiniánuszi jog*⁷⁷ e korban ismert formáját jelenti. Jóllehet a Basilika rekonstruált szövege és a *scholia antiqua* a romanisztikának is a segítségére lehet, különösen a Digesta szövegének kritikai értékelése során,⁷⁸ mégis, a „jusztiniánuszi jog” latin (Digesta, Codex) szövegeinek a modern jogtudomány által feltárt, három-, ritkábban négy-szintű belső történeti rétegződéséről aligha lehetett ismerete a 9. századi kompilátoroknak. A reményvétel alapforrásán (D. 18,1,8,1) példásan bemutatható a Digesta három rétegű szövegszerkezete: itt az alapot *Masurius Sabinus* civiljogi összefoglalása, a „*Iuris civilis libri tres*” adja (Kr. u. 1. sz.; *dőlő*), ehhez járul *Sextus Pomponius*

⁷⁴ E helyütt Pieler fordítását vettem alapul. Ld. Peter PIELER: „Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und makedonische Renaissance” *Subseciva Groningana* vol. III. 1989. 61–77., 66–67. (Kurziválás tőlem.)

⁷⁵ Lásd TROIANOS (16. lj.) 209.; Zachary CHITWOOD: *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867–1056* (Cambridge: Cambridge UP 2017) 33., <https://doi.org/10.1017/9781316861547>.

⁷⁶ Az eredeti szöveget és a német fordítást lásd Andreas SCHMINCK: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Frankfurt am Main: Löwenklau 1986) 22–23. (Kurziválás tőlem.)

⁷⁷ PIELER (74. lj.) 67.; TROIANOS (16. lj.) 170.

⁷⁸ Carl Wilhelm Ernst HEIMBACH: „Über den Nutzen der Basiliken und der sogenannten alten Scholien für die Kritik des Digestentextes” *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 1863. 319–366.; SCHELTEMA (9. lj.) 320–346., <https://doi.org/10.7767/zrgga.1863.ii.1.319>.

rövid kommentárja (2. sz.; dőlt-aláhúzott), valamint a Tribonianus vezette juszti-niánuszi bizottság (6. sz.; álló, aláhúzott) interpolációja:

Aliquando tamen et sine re venditio intellegitur, veluti cum quasi alea emitur, quod fit cum captum piscium vel avium vel missilium emitur: emptio enim contrahitur etiam si nihil inciderit quia spei emptio est: [...]

Az első két réteggel tehát a Basilika kompilátorai és az általuk felhasznált görög jogtudósiratok szerzői valószínűleg nem lehettek egészen tisztában, ugyanakkor a harmadik szövegrétegre – *retrospekció* útján – éppen a Basilika szövegéből vonható le következtetés, hiszen a Makedón császárok jogpolitikája, mint láttuk, éppen arra irányult, hogy a *megtisztított juszteniánuszi jogot megőrizték*. A reményvétel főforrásának (*Pomp. 9 Sab. D. 18,1,8,1*) három rétege tehát szövegréteg-elemzés (*Textstufenanalyse*) alapján az alábbiakkal indokolható.

– A Kr. u. 1. századig nem merültek fel a D. 18,1,8,1 alatti szövegben látottakhoz hasonló jogi problémák az adásvétellel kapcsolatban. A *senatus consultumok* és az *edicta perpetua* nem érintik a kérdést, jóllehet néhány közülük az ügyleti kockázatok másfajta kérdéseivel (szerencsejáték-követelések, hatalomalatti kölcsönök pere-síthetlensége, ügyvédi sikerdíj tilalma stb.) foglalkozik. Eszerint a *sine re venditio* lehetőségének felmerülése, másként fogalmazva a D. 18,1,8^{pr}-ban megjelenő „alap-elv” (*nec emptio nec venditio sine re quae veneat potest intellegi*) áttörése Sabinus korára esik, mert korábbi juristára utaló forrásunk a témában nincsen: D. 19,1,11,18 alatt ugyanis Ulpianus már a későbbi Salvius Iulianus (Pomponius kortársa) „számlájára írja” a jövőbeli, bizonytalan halfogás fix vételáron történő megvételével összefüggő probléma hasonló megoldását. Ez tehát az *első szövegréteg* Sabinus civiljogi összefoglalásából.

– D. 19,1,11,18 alatt Iulianus és a reá hivatkozó Ulpianus is hallgat a „*spei emptio*”-ról, és hasonló a helyzet Celsusnál (D. 19,1,12) is. Iavolenus, Sabinus kortársa és Iulianus mestere D. 18,4,10 alatt kizárólag a hagyaték vétel körében utal arra, hogy a szavatosságkizárásos vétel esetén „mintegy a hagyaték reménye” (*quasi spes hereditatis*) az eladás tárgya. Bár Iavolenus *korábbi* jurista, mint Pomponius, így a *spei emptio* kifejezés hozzá is köthető lenne, de a kifejezés *általános* értelemben csak az utóbbinál jelent meg. Jóllehet *spes* használata a jogi forrásokban gyakori, az egyes fogalmak csak a 3. századi juristák (Ulpianus, Paulus, Modestinus, Tryphoninus, Hermogenianus) munkáiban kerültek elő, míg az 1–2. századbéli források azokat a jogi tartalmakat, amelyeket a 3. századiak már a „remény” szóval fejezik ki, még körülírással jelenítették meg (a „születés reménye” helyett „a megfogantak”; vö. *Iul. 69 dig. D. 1,5,26; Cels. 28 dig. D. 38,16,7*). Ezen túlmenően van olyan forráshely, ahol Pomponius nem használta a remény kifejezést (*Pomp. 4 SC D. 38,4,13,2*), ámbár egy ezzel egyező tényállásra Paulus már jónak látta annak használatát (*Paul. 42 ed. D. 38,2,4,2*). Pomponius kortársa, Marcellus a „remény” kifejezést nem technikai értelemben alkalmazta (*Marcell. 28 dig. D. 11,8,2*). „*Spes*” efféle alkalmazására a császári rendeletekben csak 294-ben került sor (C. 6,59,8 *Diocl. et Maxim.*).

Eszerint szinte biztos, hogy a Sabinushoz fűzött „*quia spei emptio est*” kommentár Pomponius magyarázata. Ez a *második szövegréteg*.

– A valószínűsíthető *harmadik szövegréteg* a klasszikus jogtudósiratok (Sabinus, Pomponius) szövegét módosító-kiegészítő, Jusztiniánusz korabeli, a többi szövegrészt valószínűleg nem érintő betoldás (*emblema Tribonianī*): „*cum quasi aleā/aleā emitur, quod fit*”. „*Alea*” – mint láttuk – alanyesetben (*aleā*) és módhatározóként (*aleā*) is érthető, azonban *De Visscher* éppen a Basilika Heimbach-féle szövegére utalva (Bas. 19,1,7: κόττω = *aleā*) az utóbbit tartotta helyesnek.⁷⁹

Arra tehát nem vonható le érdemi következtetés, hogy a 9. századi szöveg tisztítási törekvések keretében került volna sor a „*quia spei emptio est*” szövegrész törlésére a *Jusztiniánusz előtti* jogtól való megszabadulás jegyében. Ez annál is inkább kizárható – miként arra többek között Troianos⁸⁰ is rámutat –, mert a régi jogtudósiratok már *Jusztiniánusz előtt* eltűntek, és a jogi oktatás a szkoliaszták (*σχολαστικοί*) sokkal kevésbé teoretikus mélységű és inkább a retorikai metódust alkalmazó módszerére tért át, amely a Novellae és az Institutiones előadását célozta, míg a Digesta és a Codex feledésbe merült, és oktatásukra a már említett idősebb Anonümosz és Kürillosz összefoglalásai alapján került sor. Az *egyházi* eredetű jogi források (szent kánonok) oktatása szintén összefoglaló munkák alapul vételével folyt, és a 679. évi római zsinat körüli vita⁸¹ kapcsán újabb kutatások igazolják, hogy a Digesta az egyház életében már a 7. században sem fejtett ki hatást, mert az Rómában nem állt rendelkezésre. III. (Izauri) Leó (717–741) törvényerejű tankönyve, a Baszileiosz alatt eltörölt Eklogé (740) bevezetője (Prooim. 36–39⁸²) szintén megerősíti ezt.

Bölcs Leó 94. novellájának és a Basilika fent idézett bevezetője a szöveg tisztítások okaként utal a *gyakorlat megváltozására* és a *feleslegességre*. A *gyakorlat megszakadása* kizárható, mert bár az értékjegyek nép közé szórása (*iactus missilium*, D. 18,1,8,1 → ὑπατεῖα = „konzuli nagylelkűség”, Bas. 19,1,7,2) során a fix ár ellenében végzett begyűjtés valóban idejétmúlt, a halászat és a méhészet termékei iránti kereslet továbbra is aktív volt, és ezek forgalmának ügyleti alakzata a piaci készvétel mellett minden bizonnyal csak a fix áron történő „hálövetés-vétel” lehetett. A norma *redundanciája* észszerű feltételezésnek tűnik, hiszen míg Pomponius korában (2. sz.) a „mivel ez remény vétele” (*quia spei emptio est*) nyomatékossító kommentár a

⁷⁹ Lásd Fernand DE VISSCHER: *La vente de choses futures et la théorie du risque contractuel* (Bruxelles: Goemaere 1914) 17.

⁸⁰ TROIANOS (16. lj.) 108–110.

⁸¹ Kuttner állította, Kaiser céfolta, hogy a zsinaton a Digesta vagy annak kivonata rendelkezésre állt volna. Lásd Stephan KUTTNER: „An Implied Reference to the Digest in Pope Agatho’s Roman Synod of 679.” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung* 1990. 382–384.; vele szemben Wolfgang KAISER: „Zur angeblichen Benutzung der Digesten auf einer römischen Synode des Jahres 679.” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Kanonistische Abteilung* 2013. 341–346., <https://doi.org/10.7767/zrgka.2013.99.1.341>.

⁸² Az autentikus, Burgmann-féle kiadás és fordítás szerint: „[...] felismerve, hogy a császári elődeink által adott törvények sok könyvben vannak leírva, és tudva, hogy egyesek számára a bennük foglalt jelentés nehéz, mások számára pedig egyáltalán nem elérhető”. Ludwig BURGMANN (szerk.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos’ V.* (Frankfurt am Main: Löwenklau 1983) 162–163.

dolog nélküli adásvétel (*sine re venditio*) több esetben szükséges volt, a posztjusz-tiniánuszi adásvételi jog színvonalát tekintve a fordulat akár felesleges is lehetett. Ezek szerint a dereguláció általánosabb magyarázata továbbra is aktuális, ezért át kell térni a további két jogpolitikai indokra: a regrécizálásra és a kereszténységre.

4. 2. A JOG BIRODALOMÉPÍTÉST SEGÍTŐ VISSZAGÖRÖGÖSÍTÉSÉRŐL

A recepció II. esete körében láttuk, hogy a jövőbeli halfogas fix áron történő megvétele római forrásainak (D. 19,1,11,18 és D. 19,1,12) képletes formuláját, a „hálódobást venni” (*iactum retis emere*) kifejezésmódot a Bas. 19,8,12 átvette (βόλον ἄλεις ἀγοράσω), miközben Bas. 19,8,11,1-2 fenntartotta azt a római álláspontot, hogy a vevő veszélyviselési és kockázattűrési kötelezettsége a fogás – nem az eladó magatartása miatti – elmaradására is kiterjed.

A jövőbeli halfogas vétele körében a „hálódobást venni” fordulat az ezzel foglalkozó római jogtudósok (Sabinus, Pomponius, Celsus és Ulpianus) működése alatt, vagyis a Kr. u. 1–2. században a görög és a latin auktorok műveiben is előkerült: ugyanannak a közismert történetnek a leírása során. *Valerius Maximus*, *Plutarkhosz* és *Diogenész Laertiosz* egyezően adja elő a történetet, *Suetonius* a zárójelben írt variánssal. Eszerint ióniai (római) fiatalok *megvették* a milétoszi (ostiai) *halászok által kivetett hálót*, de a hálóba a halak helyett a delphoi jósdá papnője, Püthia háromlábú, áldozati aranyedénye (arannyal teli, varrt kosár) került. Hogy a váratlan lelet a halászoké vagy a vevőké-e, megoldatlan vitához vezetett. A szövegek a történet magvát adó eseményre ugyanazt a latin, görög és vegyes nyelvi fordulatot használják:

SZERZŐ	KOR	MŰCÍM	FORRÁSHELY	SZÖVEG
Valerius Maximus	1. sz.	Facta et dicta memorabilia ⁸³	4.1.ext.7 ⁸⁴	„iactum emere” ⁸⁵
Plutarkhosz	1–2. sz.	Βίοι Παράλληλοι	Solon IV,2	„πριαμένων τὸν βόλον” ⁸⁶
Suetonius	1–2. sz.	De rhetoribus	1,7	„bolum emere” ⁸⁷
Diog. Laertiosz	2–3. sz.	Βίοι καὶ γνῶμαι ⁸⁸	Thales, I,28	„βόλον ἀγοράσαι” ⁸⁹

⁸³ Diederik BURGERSDIJK: „Valerius Maximus’ Facta et dicta memorabilia and the Roman Biographical Tradition” in Jeffrey MURRAY – David WARDLE (szerk.): *Reading by Example: Valerius Maximus and the Historiography of Exempla* (Leiden: Brill 2021) 287–315., https://doi.org/10.1163/9789004499423_013.

⁸⁴ Heiko Sebastian WESTPHAL: *Valerius Maximus on Moderatio: A Commentary on Facta et Dicta Memorabilia 4.1* (Thesis, University of Western Australia 2018) 229–233.

⁸⁵ „[...] a piscatoribus in Milesia regione everriculum trahentibus quidam iactum emerat.”

⁸⁶ „[...] ξένων ἐκ Μιλήτων πριαμένων τὸν βόλον οὐπω φανερόν ὄντα.” Theodor DOEHNER (szerk.): *Πλουταρχων Βιοι./Plutarchi Vitae*. Vol. I (Parisiis: Didot 1857) 96.

⁸⁷ „[...] piscatores trahentes rete adierunt et pepigerunt, bolum quanti emerent; nummos solverunt.” A „bolum” mint görög–latin kevert szóhasználat kritikai elemzését lásd David WARDLE: „Did Suetonius Write in Greek?” *Acta Classica* 1993. 91–103.

⁸⁸ H. S. LONG (szerk.): *Διογένης Λαέρτιος: Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων* (Oxford: Clarendon 1964).

⁸⁹ „[...] γὰρ Ἰωνικοὺς τινας νεανίσκους βόλον ἀγοράσαι παρὰ Μιλησίων ἁλιέων.” Vö. *Bias I*, 82–83. James MILLER (szerk.), *Diogenes Laertius, Lives of the Eminent Philosophers*, transl. Pamela MENSCH (Oxford: Oxford University Press 2020) 12–13., 31.

Az irodalmi és a jogi forrásokban felmerülő, nyilvánvaló párhuzamok a jogtudományban ahhoz a filológiai szempontokat nem kellően tekintetbe vevő, leegyszerűsítő tézishez vezettek, hogy a βόλος (*bolus*) = *iactus retis* adásvétel tárgyaként, céljaként való megjelölését a rómaiak a görög irodalomból vették át. Ezt a nézetet képviselte már *Pothier*⁹⁰ és *Story*⁹¹ is, újabban pedig *Daube*. Utóbbi szerint e sajátos üzlet szellemisége inkább görögnek, mint rómainak tűnik, sőt az a görög földrajzi viszonyokkal is jobban összhangban van.⁹²

Az események egyszerűsége folytán reális történeti maggal bíró történet valóban görög helyszínen játszódhatott, ugyanakkor az nem a görög szerzők, hanem egy *latin közvetítő* útján szivárgott be a római juristák gondolkodásába. Az egy-két generációval *Sabinus előtt* élt *Valerius Maximus* ugyanis maga is megírta a *később* Plutarkhosz s *még később* Diogenész Laertiosz által is rögzített történetet, amelynek *jogi akkulturációja* a kronológia és a latin nyelv miatt valószínűsíthetően az ő írása által történt. *Valerius Maximus*, szemben görög szerzőtársaival, jogi értékelést is fűzött a szöveghez – kifejezve a *disszenzust*: míg ugyanis a halászok a halfogást adták el (*captura piscium* → D. 18,1,8,1: *captus piscium*), a vevők a hálódobást vették meg (*iactus*), s abba beleértendő minden „besodródó dolog” (*fortuna*):

[...] *a piscatoribus in Milesia regione [e]verriculum trahentibus quidam iactum emerat. extracta deinde magni ponderis aurea mensa Delphica, orta controversia est, illis piscium se capturam vendidisse adfirmantibus, hoc se fortunam ductus emisse dicente.*⁹³

[...] a milétoszi kerületben a hálójukat kivető halásztól valaki megvette a hálódobást. Kifogtak azonban egy delphoi, nagy súlyú, aranyedényt, melyről vita támadt köztük, hiszen a halfogást adták el, de a hálóba sodródó javakat vették meg.

A római jogi forrásokba tehát valószínűleg latin közvetítéssel került a „*iactum emere*” szinekdoché, de ez nem zárja ki, hogy a 6–9. századi görög jogtudósok éppen Plutarkhosz és Diogenész Laertiosz e két műve alapján találták „kellőképp görögös”-nek a „hálódobást venni” kifejezést, hiszen az újabb kutatások szerint a két szerző párhuzamos életrajzai a középkor hajnalától a kora újkorig – s különösen Bizáncban – nagy hatást fejtettek ki.⁹⁴ Könnyen lehet tehát, hogy a Plutarkhosz által írt Szolón életrajzban található „πριαμένων τὸν βόλον” kifejezés és Diogenész Laertiosz Thalész-életrajzában „βόλον ἀγοράσαι” fordulata hasonlóképpen volt inspirálója a Bas. 19,8,12 alatti „βόλον ἀλείας ἀγοράσω” szavaknak, miként *Valerius*

⁹⁰ Robert-Joseph POTHIER: *Traité du contrat de vente*. Tom. 1 (Paris et al.: Debure et al. 1772) 7.

⁹¹ W. W. STORY: *A Treatise on the Law of Contracts*. Vol. 2 (Boston: Little, Brown & Co. 1856) 274. (4. lj.).

⁹² DAUBE (63. lj.) 554.

⁹³ John BRISCOE (szerk.): *Valeri Maximi facta et dicta memorabilia*. Vol. I. (Stuttgart et al.: Teubner 1998) 4.1.ext.7.

⁹⁴ Christian KAISER: *Das Leben der Anderen im Gemenge der Weisheitswege. Diogenes Laertios und der Diskurs um die philosophische Lebensform zwischen Spätantike und Früher Neuzeit* (Berlin: De Gruyter 2012) 208–209., <https://doi.org/10.1515/9783110294736>.

Maximus „*capturam piscium vendere*” és „*iactum emere*” szavai ihlették Sabinus „*captum piscium emere*” fordulatát (D. 18,1,8,1), illetve a „*iactum retis emere*” szavakat Celsus digestáinak 27. könyvében (D. 19,1,12), valamint Iulianus digestáinak 15. könyvében (D. 19,1,11,18). Mindez persze ma már legfeljebb csak valószínűsíthető, így az oknyomozást folytatnunk kell.

4. 3. A KERESZTÉNY JOGPOLITIKÁRÓL

Nem magától értetődő, hogy a kereszténységet államvallásként gyakorló Bizánci Birodalomban vallási okból *ne lett volna elfogadható* egy olyan jogi szöveg, amely a szerződési kockázatot és a vevő sajátosan széles körű veszélyviselési kötelezettségét azzal a képletes szóhasználattal fejezte volna ki, amely a reményt – mint a három isteni (teológiai) erény egyikét – visszterhes vagyoni jogi ügyletek pénzért megvehető tárgyaként, avagy vagyoni érdekek mozgatórugójaként értelmezi. Nem magától értetődő: ugyanis a nagy egyházszakadás utáni *nyugati* (jezsuita) kanonistákat – így Molinát, Gómezt és Turrit – *nem zavarta*, hogy a reményt⁹⁵ az adásvétel *kifejezett tárgyaként* koncipiálják (*sola spes venditur*⁹⁶ = „a pusztá reményt adják el”). Ebből persze *vice versa* sem vonható le az a következtetés, hogy a Basilika szövegéhez használt forrásokat formáló korszak, vagyis a 6–9. század bizánci kereszténysége számára is elfogadható lett volna az effajta képletesség egy jogi szövegben.

Az Újszövetségben, a szinoptikus evangéliumokban a „remény” szó nem fordul elő, de Jézus tanításában számos helyen megjelenik a remény „végső tárgya”, vagyis „Isten országa” (Mt 4,17.23; Lk 4,43), amely „biztosan eljön” (Mt 5,3.10.12.19; Mk 9,47; 10,23; 12,25), s amely „Jézus Krisztusban elővételezve van jelen” (Mt 12,28; Lk 7,28; 16,16). Szent Pál a Rómaiakhoz írt levelének a dolgozat mottójául kiemelt részében (Róm 8,24; vö. Zsid 11,1) a reményt „annak bizalommal és türelemmel való várása”-ként állítja elének, „amit nem látunk” (τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν· ἐλπὶς δὲ βλεπομένη οὐκ ἔστιν ἐλπίς, ὃ γὰρ βλέπει τίς ἐλπίζει). A remény mint *erény* nála az *eljövendő javak várását* éppúgy magában foglalja, mint a *bizalmat* és a *türelmet* a várakozás során. Ez az *új remény* Jézus Krisztus művének, a megváltáson alapul, és a hittel és szeretettel szorosan összetartozik (1Kor 13,13; Kol 1,4; 1Tessz 1,3; 5,8), illetve az a keresztények belső életének egyik főpillére (vö. Róm 15,13). Ennek az új reménynek a tárgya tehát nem valamely földi előny, hanem Isten országa, amely egyszerre jelenvaló és jövőbeli is (Róm 8,24). Szent Pál szeretethimnusa (1Kor 13,13) szerint Isten színelátásáig, az üdvösségig a hit, a remény és a szeretet, vagyis a *három teológiai erény* marad meg az ember életében, és ezek teszik

⁹⁵ A nyugati teológia nagy alakjaitól származó remény-definíciókat ld. SZILÁGYI Emőke Rita: *Spes quid sit – a második teológiai erény definíciója*, [2008], http://sermones.elte.hu/page/362tan_plaus_szemoke.pdf.

⁹⁶ A részleteket lásd Friedrich ENDEMANN: *Die Lehre von der emptio rei speratae und emptio spei und deren Bedeutung für das heutige Recht* (Wien: Holder 1885) 26–27.; újabban Alfredo CALONGE: *La compraventa civil de cosa futura. Desde Roma al la doctrina europea actual*. (Salamanca: Univ. de Salamanca 1963) 103–123.

alkalmassá az ember képességeit arra, hogy részesedjék az isteni természetből (2Pt 2,4). Ezzel fölkészítik arra, hogy élete kapcsolatban legyen a Szentháromsággal, így megalapozzák a keresztény ember erkölcsi cselekvését, és formát adnak az összes ún. *erkölcsi* erénynek. A politeista reménykedésnek az örökélet reményévé való átalakítása mellett kiemelendő az ugyancsak a politeista hagyományban gyökerező, a Szentírásban is számos helyen előforduló kép, a *halászat* újraértelmezése a halász apostolok „emberhalásszá” kreálása által (Mt 4,19: ἀλιεύς ἀνθρώπων), amely ugyan-csak az üdvösség útján értelmezhető.

Spes és ἐλπίς teológiai értelme tehát már majdnem fél évezreddel a Makedón-dinasztia idején végbement kodifikációk előtt rögzült. A négy evangéliumot és Pál leveleit ugyanis a részegyházak már a 2. század közepe óta az apostoli tanítás hiteles hiteles tanúságaként fogadták el, de az első hivatalos dokumentum, amelyben a kanonikus szövegek rögzítve vannak, Alexandriai (Nagy) Szent Athanasziosz anti-arianista püspök, egyháztanító 367-ből származó 39. húsvéti körlevele, melyben a zsidó hagyomány ószövetségi könyvei mellett felsorolja a huszonhét újszövetségi iratot, amelyek az istentiszteleten és az egyházi életben kizárólagosan használhatók. Atanáz e körlevelére ma is úgy tekint a keleti és a nyugati egyház, mint az újszövetségi kánon kialakulásának és lezárulásának dokumentumára. Zsinati szinten ezt a kanonikus listát az I. (Szent) Damasus pontifikátusa (366–384) alatt tartott római zsinaton (382) kelt *Decretum Damasi* erősítette meg.⁹⁷ Az egyház tehát a 4. század óta ezeket az iratokat az isteni kinyilatkoztatás kanonikus részének tekinti, és ez a döntés kötelező érvényű.

Később, a kétségbevonhatatlan tekintélynek számító egyházatyák szerint, akiknek sora keleten a 8. század közepén, Damaszkuszi Szent Jánossal (†749) lezárult, a hit, a remény és a szeretet erénye isteni avagy teológiai erény, mert forrásuk, tárgyuk és céljuk a szentháromságos egy Isten. Már Szent Ágoston (354–430) is így foglalt állást a hit, remény, szeretet isteni erényének sajátos egységet képező dinamikájáról írt enchiridionjában (*De fide, spe et caritate* 2,7⁹⁸), amelynek hatása ugyanakkor Konstantinápolyban vitatott.⁹⁹ Damaszkuszi János az *Ekdosis*-ban (*Exp. fid.* 4.10) a zsidókhoz írt levél (Zsid 11,1) hitfogalmát úgy határozza meg, mint „az Isten

⁹⁷ Diós István (szerk.): *Magyar katolikus lexikon*. XII. kötet (Budapest: SZIT 2007) s.v. Szentírás kánonja. Lásd még E. A. LIVINGSTONE – M. W. D. SPARKES – R. W. PEACOCKE (eds.): *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford: Oxford University Press 2013) 91–92., <https://doi.org/10.1093/acref/9780199659623.001.0001>.

⁹⁸ Sigisbert MITTERER (Hg. u. übers.): „*Enchiridion oder Buch vom Glauben, von der Hoffnung und von der Liebe (De fide, spe et caritate)*” in Sigisbert MITTERER (szerk.): *Des heiligen Kirchenvaters Aurelius Augustinus ausgewählte Schriften* [=Bibliothek der Kirchenväter, I. Reihe, Band 49] (München: Kösel & Pustet 1925) 387–502., 395–396.

⁹⁹ Az erős befolyást törekszik igazolni Michael RACKL: „Die griechischen Augustinusübersetzungen” in *Miscellanea in onore di Francesco Ehrle, Scritti di storia e paleografia*. Vol. I. (Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana 1924) 1–38. Ellentétes álláspontot képvisel Berthold ALTANER: „Augustinus in der griechischen Kirche bis auf Photius” *Historisches Jahrbuch* 71 (1952) 37–76. Legújabbán lásd Barbara CROSTINI: „Augustine in the Byzantine World to 1453” in Karla POLLMANN – Willemien OTTEN (szerk.): *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine* (Oxford: Oxford University Press 2013) 726–734., <https://doi.org/10.1093/acref/9780199299164.001.0001>.

által nekünk adott ígéretetekbe és kéréseink meghallgatásába vetett magabiztos és kétségtelen reményt”.¹⁰⁰

Ezzel szemben a politeista római hitrendszerben a Remény istennője (*Spes bona, Augusta*) valódi isteni kultusz tárgya volt, aki a latin auktoroknál főként a *jobb jövőben való bizalmat*, illetve a *termelőknek, kereskedőknek a status quo kedvező megváltozásához fűződő várakozását* testesítette meg.¹⁰¹ Nyilvánvaló, hogy ebben a szellemtörténeti környezetben, szemben a keresztény államvalláson alapuló világnézettel és az ezáltal meghatározott jogpolitikával, a *spei emptio* kifejezés alkalmazása jól beágyazott volt, míg a 6–9. századi bizánci kereszténység szellemi horizontja a remény fogalmát nem degradálhatta sem a vagyoni forgalom tárgyává, sem a vagyoni érdekek mozgatórugójává. „Ἐλπίς”, vagyis a remény ugyanis nem a földi dolgok várását jelentette, hanem az elképzelhető legnagyobb jóhoz fűzte az embert, amely nem más, mint az őt a képere és hasonlatosságára szeretetből teremtő (Ter 1,27), háromságos Isten remélt közössége.

¹⁰⁰ Dionys STEINHOFER (ford.): „Des Johannes von Damaskus genaue Darlegung des orthodoxen Glaubens” in *Bibliothek der Kirchenväter* 1. Reihe, Bd. 44 (München: Kösel 1923) 202.

¹⁰¹ Feliratok: CIL vol. VI pars I, 2043; vol. X, 3375 és 6645; vol. XIV, 475, 2158 és 2804; *auctores*: Dion. Hal. *Ant. Rom.* 9,24,4; Plaut. *Rud.* 232–233; Cic. *Sest.* 70, *Phil.* 10,12, *Clu.* 24, *Marcell.* 3; Verg. *G.* I,219–226; Val. Max. *Fact. et dict. mem.* 4.1.ext.7; Petron. *Sat. frag.* III; Tac. *Ann.* III,18; Apul. *Met.* I,24–25. Vö. ugyanakkor Sen. *Ep.* VIII,3.